

NDZEMUKO WA MATIRHISELO YA RIRIMI HI VUXOPERI (NMRV) TIGIREDI TA 10-12 KITSONGA

RIRIMI RA LE KAYA (RK)

RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (RES)

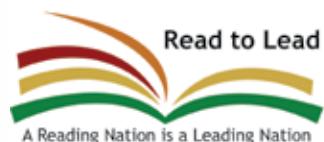
RIRIMI RO ENGETELA RA VUMBIRHI (REV)

2018

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SELF STUDY GUIDE

**NDZEMUKO WA MATIRHISELO YA RIRIMI HI
VUXOPERI (NMRV)**

TIGIREDI TA 10-12

XITSONGA

RIRIMI RA LE KAYA (RK)

RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (RES)

RIRIMI RO ENGETELA RA VUMBIRHI (REV)

2018

VUNDZENI

1.	NTIVISO WA NDZEMUKO WA MATIRHISELO YA RIRIMI HI VUXOPERI	3
1.1	Xana Ndzemuko wa Matirhiselo ya Ririm hi Vuxoperi i yini (NMRV)?	3
1.2	Xana ayidiyoloji i yini?	3
1.3	Hikwalaho ka yini hi dyondzisa NMRV?	4
1.4	Xana NMRV wu kongomisa kwihi?	4
2.	RIRIMI NA MATIMBA YA RONA	5
2.1	Vuxaka exikarhi ka ririm na matimba ya rona	5
2.2	(a) Xana hi byihi vuxaka bya ririm na nsusumeto kumbe matimba ya rona?	6
2.3	(b) Xana hi byihi vuxaka bya ririm na nsusumeto kumbe matimba ya rona?	6
2.4	Switshuriwa leswi tirhisiwaka ku seketela madyondziselo ya ririm na matimba ya rona	7
2.5	Nkoka wa swiaki swa marito eku humeleriseni ka matimba ya ririm.	9
2.6	Malwandla na matimba ya ririm eka n'wangulano	11
2.7	Swikhedzehedze swa mavulavulelo ya malwandla	11
3.	RIRIMI RA NSUSUMETO, RO ONGA, RA SWITWI, RO KONGA XIYIMO XO KA XI NGA RI XONA, MBOYAMELATLHELORIN'WE NA KU VONA SWILO HI TIHLO RIN'WE	13
3.1	Xana nsusumeto no onga i yini?	13
3.2	Xana ririm na nsusumeto ri tirhisiwa kwihi?	13
3.3	Migingiriko yo tilulamisela	13
3.4	Tithekiniki ta nsusumeto	14
3.5	Ririm na matitwelo	16
3.6	Ririm na Matitwelo eka swinavetiso.	18
3.7	MIGINGIRIKO	25
3.8	MBOYAMELATLHELORIN'WE, KU VONA SWILO HI TIHLO RIN'WE, KU TEKA	27
3.9	KU VONA SWILO HI TIHLO RIN'WE	31
3.10	Xihlawuhlawu	33
3.11	KU HLELA	34
4.	MIEHLEKETO YA NTIYISO NA LESWI SWI EHLEKETIWAKA SWA MAVONELO YA	35
5.	NKUMBETELO WA NHLAMUSELO, KU EHLEKETELELA NHLAMUSELO, KU BOXA MAVONELO YA MUNHU.	38
6.	VUNDZHAKU BYA XITSHURIWA NA BYA MUTSARI MAYELANA NA TA MAHANYELO, TI POLITIKI NA SWA MFUWO.	40
7.	KU HAMBANAHAMBANA LOKU NGA KONA EKA RIRIMI	45
8.	VUXAKA EXIKARHI KA RIRIMI NA NDHAVUKO	53

1. NTIVISO WA NDZEMUKO WA MATIRHISELO YA RIRIMI HI VUXOPERI

Hi ku ya hi Xitatimendhe xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo (XIPHOKHAMA):

Ku dyondza ririmi swi fanele swi pfuna vadyondzi ku tirhisa ririmi tanihi xitirho xo xopela leswi a vulavulaka swona na leswi swi vulavuriwaka hi vanhu van'wana; ku humesa mavonelo ya vona eka timhaka ta mahanyelo na vumunhu; ku tirhisa switshuriwa swo hambanahambana hi vuxoperi, ku tlhontla swiyimo swo karhi, nkoka na matimba lawa ya nga eka switshuriwa; na ku hlava switshuriwa hi swikongomelo swo hambanahambana, ku fana na ku tiphina, vulavisisi na ku hlela.

1.1 Xana Ndzemuko wa Matirhiselo ya Ririmi hi Vuxoperi i yini (NMRV)?

Hi ku ya hi Fairclough (2005), Ndzemuko wa Matirhiselo ya Ririmi hi Vuxoperi (NMRV) tanihi xiyenge xa dyondzo ya ririmi wu dyondzisa vadyondzi ku hlela ririmi leri tirhisiwaka hi vona na van'wana. (NMRV) wu tlhela wu kongomisa eka ku twisia mavonelo ya ku hambana na mburisano eka swa ririmi, swa tindzimi eka swiyenge swa ximunhu, na swa tipolitiki.

Hi ku ya hi Xitatimendhe xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo (XIPHOKHAMA):

Ndzemuko wa Matirhiselo ya Ririmi hi Vuxoperi, wu xopela nhlamuselo ya leswi rito ri tumbuluxisiweke xiswona ni ku twisia vuxaka bya matimba eka ririmi na matimba ya tindzimi tin'wana; wu tlhela wu nyika mudyondzi matimba yo ala ku tekeriwa ehansi na ku tirhisa ririmi hi mfanelo.

Maendlelo lawa ya katsa ku endla nhlawulo lowunene wa marito, ntivoririmi, rhejisitara (nhlawulo wa marito), mavekelo ya marito, xivumbeko, sw. na sw.

1.2 Xana ayidiyoloji i yini?

Ayidiyoloji i nhlengelo wa leswi munhu kumbe vanhu va pfumelelanaka eka swona ku ya hi ndhavuko na leswi swi kucetelaka maehleketelelo na mahanyelo ya vona tanihi rixaka. Tiayidiyoloji leti vanhu va tixaxametaka na tona ti ta kucetela mavonelo ya vona ti tumbuluxa mboyamelotlhelo na ku vumba mavonelo ya vona.

Swikombiso swa tiayidiyoloji

- **Vukhomonisi** byi susumeta vun'wini bya nhlengelo eka nhundzu laha ku nga na nhlangano wun'we wa tipolitiki lowu lawulaka tipholisi ta swa tipolitiki na swa ikhonomi.
- **Ku tekela vaxisati enhlokweni (Feminism)** wu qghwetela ndzingano wa vavasati eka swa ikhonomi, swa mahanyelo ya vanhu na le ka swa tipolitiki. Swi katsa timfanelo ta vavasati hi ku angarhela.
- **Ayidiyoloji ya swa rimbewu** yi kongomisa eka mavonelo ya vavanuna na vavasati eka xiyimo xa vona eka rixaka, timfanelo na vutihlamuleri bya vona.
- **Ndzingano wa ku nyikana nkarhi** i ayidiyoloji leyi lavaka ku herisa xihiawuhlawu xa vukulu, rimbewu, muhlovo, rixaka, tiko ra vutumbuluko, vukhongeri, na vutsoniwa lebyi katsaka swa miri na swa miehleketo. "Vanhu hinkwavo va na mfanelo yo khomiwa ku ringana".
- **Vukhongeri hinkwabyo i tiayidiyoloji nakona eka byin'wana na byin'wana ku na ripfumelo rokarhi.** Vapfumeri van'wana va landzelela hinkwaswo, valandzelela hi nkhaqato hinkwaswo leswi swi nga eka ripfumelo leri kasi van'wana va hlawula ntsena leswi va vonaka onge hi swona swi nga na nkoka lowukulu eka vona.

- **Soxalizimi** i maendlelo yokarhi ya swa ikhonomi na mahanyelo ya vanhu **lawa ya tihlawulaka hi vun'wini bya vanhu na malawulelo ya xidimokirasi ya tindlela to tumbuluxa na swa tipolitiki na mafambafambelo lawa ya yelanaka na swona.**
- **Tiayidiyoloji ta maehleketelelo** ti lawuriwa hi ndhawu leyi vanhu va tshamaka eka yona.

1.3 Hikwalaho ka yini hi dyondzisa NMRV?

Ku dyondzisa NMRV swi pfuna leswi landzelaka:

- ku dyondzisa na ku dyondza ririm i no ndlandlamuxiwa ku hundza eka 'xiyimo lexi vadyondzi va nga eka xona hi vutivi bya ntivoririmi wa switshuriwa'. Vadyondzi va nyikiwa matimba yo vona no ala ku tirhisewa ririm ro onga no voyamela etlhelo, na ku tumbuluxa vutivi bya matirhiselo ya ririm hi vuxoperi.
- ku aka vuxaka exikarhi ka leswi dyondziwaka exikolweni na mavonelo ya swa mahanyelo na swa tipolitiki hi ku angarhela.
- ku tumbuluxa na ku langutisia xikan'we vutihlawulekisi bya vatirhisi va ririm, matimba na ayidiyoloji.
- wu dyondzisa leswaku ririm a ri tirhisiwi ntsena tanihu xitirhisiwa xo vulavurisana/ku nyikana miehleketo kambe ri nga tirhisiwa tanihu xitirho xo lawula na ku va kucetela eka leswi va swi ehleketa no endla; minkarhi hinkwayo ri na vuxaka na swilo swo tala leswi vanhu va nga swi tekeriki enhlokweni ku fana na matimba, ayidiyoloji, vutihlawulekisi, xiyimo, rimbewu, mboyamelotlhelo, rivengo ro pfumala xivangelo, xihlawuhlawu, ku vona swilo hi tihlo rin'we, swin'wana na swin'wana; nakona swi dyondzisa vadyondzi ku hlela switshuriwa, (swinavetiso, tikhathuni, na switshuriwa swo voniwa).
- swi pfuna vadyondzi ku tumbuluxa switshuriwa handle ko yisa emahlweni mavonelo ya swilo hi tihlo rin'we, ku tlhontlha switshuriwa na ku kombisa mavonelo ya vona.
- wu engetela ku pfuleka ka mahlo ya vadyondzi eka swiyimo swa mahanyelo, swa ndhavuko na swa tipolitiki leswi ku nga swona swihlovo swa xitshuriwa
- wu ndlandlamuxa ku langutisa tiatikili ta maphephahungu, swinavetiso, na tifilimi hi vuxoperi.
- wu pfuneta mbulavurisano, matwisiselo loko munhu a ri karhi a yingisela swinene eka leswi swi nga eku vuriweni na ku ehleketa hi vukheta a nga si vulavula kumbe ku tsala.

1.4 Xana NMRV wu kongomisa kwihi?

Vadyondzi va fanele ku tirhisa ririm ro vulavula na ro tsala ku vona hilaha ririm ri tirhisiwaka hakona ku lawula kumbe ku kucetela ku humesa mavonelo ya vona ya timhaka eka leswi va lavaka ku swi fikelela.

2. RIRIMI NA MATIMBA YA RONA

2.1 Vuxaka exikarhi ka ririmi na matimba ya rona

Mudyondzi loyi a kotaka ku lawula kumbe ku kucetela van'wana hi loyi a kotaka ku ku tirhisa tithekiniki ta ntikelo ku fana na ririmi ro tlhontlha matitwelo loko va papalata ra mboyamelatlhelorin'we na mavonelo ya vona ya swilo hi tihlo rin'we.

Xikongomelo xo dyondzisa ririmi na nsusumeto kumbe matimba ya rona swi endla vadyondzi va twisia ndlela leyi ririmi ri kombisaka hakona vuxaka bya leswi vulavuriwaka, tsariwaka na swikoweto. Hi ku dyondza switshuriwa swo hambanahambana, vadyondzi va fanele va tirhisa xivumbeko na matirhiselo ya ririmi ku hundzisa miehleketo yo karhi na ku susumeta kumbe ku onga van'wana.

Ku twisia nsusumeto lowu swi vula ku tihlanganisa na vanhu hikuva leswi swi humelela eka ku hlangana na vanhu. Hikwalaho hi fanele ku tirhisa n'wanguano, tiinthavhiyu na mafambiselo ya swa xinawu ekhoto na sw. na sw. Nsusumeto wa matimba ya ririmi wu humelela loko munhu un'wana a kota ku lawula van'wana eka leswi va swi navelaka, lavaka, kunguhataka no swi kholwa. Munhu kumbe vufambisi lebyi lawulaka byi nga tsakela ku landzelela nawu, swinawana kumbe ku pfumelelana na van'wana leswi na yena swi nga n'wi pfunaka. Matimba lawa ya humelela hi ku hlohotela kumbe hi tindlela tin'wana to hundzisa hungu.

2.2 (a) Xana hi byihi vuxaka bya ririmi na nsusumeto kumbe matimba ya rona?

- ririmi ri kombisa nsusumento na matimba
- ririmi ri kombisa matimba
- ririmi ri nga tshikelela matimba
- Ririmiri tlhontlha matimba
- Ririmiri tlhontlha mahangalaseloa ya matimba

2.3 (b) Xana hi byihi vuxaka bya ririmi na nsusumeto kumbe matimba ya rona?

- Ririmiri hlamusela matimba hi tindlela to hambana: Ri kombisa, humelerisa no tlhontlha matimba.
- Matimba ya tirhisa hi munhu loyi a lawulaka un'wana kumbe ntlawa lowu lawulaka wun'wana.
- Matimba ya huma eka swiyenge swo hambarahambana swo fana ni le ka swa rifuwo, swiyimo, vurhangeri, vutivi, swo hlawuleka na le ka vuxirho bya ntlawa wo karhi.
- Matimba ya nga tirhisiwa ku kombisa nsindziso kumbe ku kuma angulo eka vanhu lava sindzisiwaka.
- Matimba yo vangiwa no humelerisiwa eka mbulavulo.
- Matimba lawa ya nga heriki ya tirha eka lava lawulekaka, lawa ya vitaniwa matimba ya nkucetelo.
- Ririmiri kombisa xiyimo xa muvulavuri.
- Ririmiri ra muvulavuri ri kombisa loko xivulavuri xi ri ku lawuleni kumbe ku lawuriwa. Loko xivulavuri xi tirhisa xitayili xa xipichi xa matimba, xi tekiwa xi tshembisa naswona xi ri na vuswikoti. Xi va xi ri ku lawuleni. Xa swi kota ku kucetela no khorwisa vaamukeri va mahungu.
- Ku languteriwile leswaku vanhu lava nga eka vulawuri va vulavula hi ndlela yokarhi hi ku tirhisa mavulavulelo ya ximfumo hi ku tirhisa ririmiri leri hlawulakisaka ndhawu yoleyo, xik. van'wamabindzu, van'watipolitiki, valanguteri, vamabalani, tiphurofesa, vadyondzisi, madokodela, magqweta, sw. na sw.

- Xivulavuri lexi nga ri ki na vulawuri xi languteka xi lo tilondla onge a xi tivi timhaka ta xona na ririm i ra kona ri vhela ri kombisa xiyimo xa yena. Hi ndlela yoleyo, swi ta phyamisa timhaka ta siku.
- Mintlawa ya vanhu na swirho swa vona va kumeka va tlanga xiave eka swotala hi minkarhi yo hambanahambana.
- Va lawula min'wangulano ya ximfumo na vatirhikulobye, va fambisa tinhlengeletano, va humesa swileriso kumbe milawu, va tsala (kumbe) va tsarile tinxaka to hambana ta tirhipoto, tibuku, swiletelo, switori kumbe swin'wana swa swihangalasamahungu.
- A vo vulavula vanhwini ntsena, kambe va va emahlweni, naswona va nga teka xiave hi ku burisana no nyika swipichi evanhwini van'wana.
- Vatirhisi va ririm i va nga lawula mavulavulelo loko va hlangane na van'wana. Leswi swi ta humesa na milawu ya mavulavulelo ya vanhu, xik. swi nga ha endleka ku va na ntlawa wo karhi lowu nga ta va wu ri eku lawuleni hi mavulavulelo ya wona. Leswi swi ta kombisa leswaku vanhu a va ringani na hi swiyimo swa vona. Eka tindzimi tin'wana mutekaxiave a nga cinca ku suka eka mavulavulelo ya ximfumo ku yisa eka yo ka ya nga ri ya ximfumo, xik. **n'wina**, leyi kombisaka vunyingi. Yi kombisa nhlonipho. Hi tlhel o rin'wana ku na **wena**, leyi kombisaka vun'we.

2.4 Switshuriwa leswi tirhisiwaka ku seketela madyondziselo ya ririm i na matimba ya rona

- Ririm i onga leri kumekaka eka swinavetiso na mahungu lama taleleke hi ku thathela ri languterile ku kucetela kumbe ku onga vanhu eka nkarhi lowu taka.
- Xitshuriwa xa nkucetelo: Switshuriwa swo fana na tinovhele, swirungulwana, vutlhokovetseri, mintlangu, na swiviko swa mahungu/tiatikili swi nga hlamusela leswinene kumbe swo biha hi swiendlo swa vanhu. Swin'wana swa swona swi ta va swi va hlohotela hi tindlela to hambanahambana.
- Mbhirisano: Ku fanele ku langutiwa ndlela leyi swivumbeko swa ririm i, swiyenge swa ntivoririmi, ntivomarito na milawu ya matirhiselo ya marito swi tirhisiwaka hayona ku kombisa matimba. Ku tirhisa n'wangulano exikarhi ka vanhu lava nga ringaniki hi matimba xik. dokodela na xigulana; lontsongo na lonkulu, swi fanele ku xoperiwa hi ku xiya leswaku ku na lava va nga ni matimba na lava va nga hava emintlaweni ya vona. Eka mbhirisano/ n'wangulano, ku fanele ku langutiwa ndlela leyi vanhu va kombisaka vulawuri byo karhi hayona eka tinhlokohaka to karhi, va nghenelela loko van'wana va ri ku vulavuleni hi ku tirhisa ririm i ro sindzisa na ndzeriso.

2.4.1 Xikombiso xa ririm i na maqhinga ya mavulavulelo lama tirhisiwaka hi vanhu lava nga eka vurhangeri kumbe vulawuri:

- Magqweta na vaavanyisi va tirhisa ririm i ro hlawuleka na theminoloji ku tisa ku rhula, ku vutisa vanhu swivutiso na ku sindzisa timbhoni ku huma na ntiyiso.
- Manana a nga tirhisa marito ya ntikiso yo tshikelela matikhomelo yo biha ya n'wana.
- Ku kuma nhlonipho na matimba, vadyondzisi va ta kombela vadyondzi leswaku va tirhisa mavulavulelo ya ximfumo loko va vulavula na vona.
- Ku va na vulawuri eka van'wana hi ririm i lebyi endliwaka hi tindlela to hambana. Ndlela leyi nga erivaleni hi le ku nyiken i ka mbulavulo laha ku tirhisiwaka swikoweto. Swi nga endleka swi nga ti hi ku vulavula ntsena. A hi tekeni xikombiso xa mutswari wa xisati loyi a kumaka n'wana a ri karhi a khandziya khabodo ya le khixini a lava swikokisana. Manana u ta tirhisa ku ninginisa nhloko kumbe a cinca xikandza loko a ri karhi a vula leswi: "Ee".
- Vadyondzi va fanele va dyondzisiwa matirhelo ya xivumbeko na matirhiselo ya ririm i leswaku va ta kota ku tirhisa matimba lawa ririm i ri nga na wona eka ku vulavula na le ku tsalen i.

2.4.2 Swikombiso swa ndlela leyi matimba ya ririmi ya tikombaka hayona eka matsalwa yo hambanahambana (swo tsariwa, swo vulavuriwa na swikoweto)

Ririmi na matimba ya rona eka swinavetiso.

- Matimba ya ririmi eka swa swinavetiso ya voyamele eka swa ikhonomi, swa timali na swa mabindzu kutani swi hangalasiwa hi maphephahungu kumbe hi vuhangalasi byin'wana eka vaamukeri va mahungu hi ku angarhela.
- Eku navetiseni, tikhampani ti humelerisa hungu leri kongomeke eka vaxavi lava tshembisaka.
- Ku amukeleka ka hungu hiloko ri talele hi mbuyelelo wa marito ku tshikelela mhaka yokarhi, ririmi ro tlhontlha matitwelo na ririmi ro onga.
- Swinavetiso swi tirhisa hungu ra muxaka lowu ku khorwisa vanhu, va navela, va va na matimba yo endla tano, ku ololoxa swiphiqo na ku kuma vutivi. Loko u xava u xavela vutomi hinkwabyo.
- Mavitinkatsano ma tirhisiwa tanahi mahlawuri. Hi ku famba ka nkarhi mavitinkatsano lawa ya ta tirhisiwa eka swiyimo swo karhi hi ku angarhela.
- Swinavetiso swi tirhisa marito lama yelanaka na leswi nga kona eka ikhonomi hi ku languta makete.
- Swinavetiso swi tirhisa marito lamo kongoma laha rito rin'wana na rin'wana ri faneleke ku tilwela leswaku ri humelela.
- Muvulavuri/Munavetisi u tirhisa masivi yo fana na "wena", "hina" sw. na sw.
- Swinavetiso swi nga tirhisa marito ku humesa leswi ya swi vulaka hi matirhiselo ya wona ku nga ri hi nhlamuselo ya ntolovelu ku ya hi dikixinari. Leswi swi endleriwa leswaku swimakiwa swa vona swi ta koka rinoko eka vaamukeri va mahungu.

2.4.3 Ririmi na matimba ya rona na swihangalasamahungu (maphephahungu, magazini, swinavetiso, thelevhixini, rhadiyo na webumeyili)

- Swiviko eka maphephahungu a swo vulavula hi timhaka leti humelelaka ntsena. Mahungu lama tsariwaka ma yisa e mahlweni ku hi komba ririmi na matimba ya rona eka swa tipolitiki, ikhonomi na sw. na sw.
- Swihangalasamahungu hi swona swi hlamuselaka vatekaxiave, ku nga vanhu lava mahungu ya tsariwaka hi vona leswaku ku tirhisiwe ririmi ra matitwelo kumbe ro onga, hi matirhiselo ya marito yokarhi, xik **Xihovori xi nghena...**
- Swihangalasamahungu a swi tali ku boxa leswaku i mani a nga endla swo karhi: xik **QULU RI DLAYE WANSATI; MABILYONI YOTALA YA YIVIWILE LEMBE LERI HUNDZEKE**. Un'wana a nga vutisa leswaku i mani wa xitiyanhlana eka phephahungu leri loyi a nga dlaya wansati kumbe ku yiva mabiliyonu lembe leri hundzeke naswona hikokwalaho ka yini vito ra muendli wa swona ri nga boxiwangi?
- Swihangalasamahungu swi nga swi kota ku kombisa matimba ya nhlangano wokarhi lowu swi vulavulaka hi wona hi ku tirhisa ririmi.

Swivutiso swa migingiriko yo tilulamisela leswi landzelaka swi nga pfuna vadyondzi eka dyondzotsongo ya vuxaka bya ririmi na matimba ya rona.

Ku dyondzisa na ku hlela ririmi na matimba ya rona:

1. Xana u ta famba hi nkarhi muni ku ya exikolweni?
2. I mani loyi a nga ku byela leswaku u suka hi nkarhi wo karhi naswona swi fike njhani eka wena?
3. Xana vatswari/vahlayisi va n'wina emakaya va na milawu ke?

4. Boxa ntlhanu wa milawu ley i mi yi landzelelaka ekaya.
5. Xana wa ya etihlengeletanini ta xikolo emugangeni wa ka n'wina ke?
6. Xana mutshamiwaxitulu u tirha yini eka tinhlenegetano leti?
7. Xana swihangalasamahungu swo fana na tinyuziphepha, tiatikili, timagazini, swinavetiso, thelevhixini, thwita na sw.na sw., swa swi kota ku kucetela matikhomelo kumbe mavonelo ya vutomi bya vanhu ke? Xik. (mahlawulelo ya swiambalo, vanghana, swakudya na xivumbeko xa munhu)?
8. Nyika xikombiso xa xinavetiso lexi ku kokeke rinoko. Tsavula swigaririmi leswi tirhisiweke, xik. Vanhu votala va rhandza KFC, hikokwalaho ko kokiwa rinoko hi marito lawa“u ta ti natswa na tintiho hi ku twa ku nandziha”.
9. Emahlweni ka phephahungu tinhlokohmaka tin'wana ti na tifonto letikulu. Hikokwalaho ka yini?
10. Loko u famba epatwini ku na milawu ley i lawulaka matikhomelo ya wena, nyika swikombiso swa milawu ley. Xana ku ta humelela yini hi muchayeri loyi a nga landzeleriki milawu ley i epatwini? Xana i matimba wahi lawa ya humelerisiwaka hi milawu ley? Ya kucetela kumbe ku hi pfuna eka swokarhi xana?

2.5 Nkoka wa swiaki swa marito eku humeleriseni ka matimba ya ririmis.

NMRV (Ndzemuko wa matirhiselo ya ririmis hi vuxoperi) wu kongome eka ku xopela ndlela yo lawula swiaki na matirhiselo ya ririmis leswi swi tirhisiwaka ku lawula na ku hlohotela vanhu. Leswi swi fanele swi endla leswaku vatirhisi va ririmis va hlawula ntivomarito, xivulwa kumbe xivumbeko xa ririmis; leswaku ku ta fikeleriwa swikongomelo swokarhi. Vutivi lebyi byi ta va na ntkelo eka swivumbeko swa ririmis hikuva byi ta pfuneta ku xopela leswi tsariweka na leswi vulavuriwaka. A hi languteni nkoka wa swin'wana swa swivumbeko swa ririmis leswi lavaka ku humelerisa nhlamuselo na swikongomelo.

2.5.1 Swivulwa swo kongoma leswi byelaka munhu swo karhi

- Lexi i xitatimende lexi xi ku byelaka leswaku swin'wana a swi nge cincek.
- Xikongomelo xa xona i ku endla leswaku hi kholwa, hi tshemba leswi vuriwaka. Loko hi tshembile, swi ta tshama emiehlekeweni ya hina. Swin'wana swi nga kumeka swi lawula na maehleketo kumbe maendlelo ya swilo. A hi xiyeni swikombiso leswi landzelaka:
 - ✓ Ntsindza wa Afrika-Dzonga i Pitor.
 - ✓ Hi ta ya eka xintlangwana hi Ravunlhano.
 - ✓ Xibakabaka i xa wasi.
- Hi ku tirhisa swin'wana swa swivulwa leswi swi nga laha henhla, hungu leri nga kona ri nga tshama emiehlekeweni ya loyi a hlayaka kumbe a byeriwaka rona nkarhi wo lehanyana.

2.5.2 Ndzeriso

- Lawa i maendlelo lama kombisaka hlayelo ra ndzeriso.
- Hlayelo leri ri tirhisiwa ku kombisa matimba lama nga ringaneki exikarhi ka muvulavuri na muamukeri wa mahungu leswi voyamelaka eka muvulavuri hikuva hi yena a nga na vulavuri byo lerisa muamukeri wa mahungu ku endla swin'wana, xik. **YIMA!** ‘Hasani, tana haleno, u nga hlweli!
- Hi tala ku kuma ndzeriso eka migingiriko ley i kombisaka swiyimo leswi nga ringaniki ku ya hi matimba eka swileriso swa le vusocheni kumbe etlilasini, milawu na swinawana. Swi tirha na le ka ku kombela mpfumelelo na

ku koxa.

- Laha ku nga na marito lama kombisaka ku hlundzuka, ndzeriso wu nga ha tirhisiwa.
- Mapfunamaendli, xik. fanele, nga, pfa, kala na man'wana, ma nga tirhisiwa na hlayelo ra ndzeriso, xik. U fanele ku tsala ntirhokaya u wu tisa mundzuku.

2.5.3 Ku konanisa

- Ku tirhisiwa eka ku vutisa swivutiso.
- Loko u vutisa munhu u langutela nhlamulo. Loko vuxaka byi kombisa leswaku ku na loyi a tirhisaka matimba, nhlamulo ya boha ku nyikiwa. Xikombiso xin'wana lexinene hi le tlilasini loko hi languta vuxaka bya mudyondzisi na mudyondzi.

2.5.4 Hlayelo ra Kotelo

✓ **Mavulavulelo lama kongomaka vanhu vokarhi ku ya hi xiyimo kumbe ntirho wa vona.**

Leswi swi pfuna munhu loyi a nga eka xiyimo xokarhi, xik. Phophu, Muavanyisi, Mufundhisi. Phophu a nga vula leswaku munhu a susa munhu un'wana ekerekeni, a nga ha teki xiave eka migingiriko hinkwayo ya kereke; Hi mavulavulelo ya yena hi ku landzelela nawu, Muavanyisi a nga gweva munhu loyi a dyoheke malembe yo karhi. Mufundhisi u ta tirhisa ririm i ra ku khuvula.

✓ **Masivi**

Matirhiselo ya "wena" na "hina" ma nga tisa vuxaka byo karhi eka mutsari na muhlayi. Masivinene ya nga endla leswaku muhlayi a titwa a ri na xiave eka nhlokohaka leyi ku vulavuriwaka hi yona.

✓ **Mavitavito na Mavitimpfelelo**

- I rito leri hlawulaka ntlawa wo karhi wa vanhu, tindhawu kumbe swilo kumbe ku thya ntlawa wihi kumbe wihi.
- Mavitimpfelelo i maviti lama vumbiwaka ya pfelela eka mahlawuri maviti kumbe maendli, xik. Muaki>aka; vuhenhla> henhla.

✓ **Swivulwa swa mavulavulelo ya nghingiriko na ya nkanghingiriko:**

- Xivulwa xi tsariwa hi ndlela ya mavulavulelo ya nghingiriko laha nhlokohaka eka xivulwa yi tisaka lexi endliriwaka eka xivulwa.
- Xivulwa xi tsariwa hi ndlela ya mavulavulelo yo ka nghingiriko laha nhlokohaka ya xivulwa yi endliriwaka swo karhi hi un'wana.

2.5.5 Swigaririmi na swilogene

✓ **Vufananisi / Xihlambanyiso:**

Lexi i xigaririmi lexi pimanisaka swilo hambi swi nga ri na vuxaka.

Xik: Magezi u tlharihe onge i mpfundla.

2.6 Malwandla na matimba ya ririmi eka n'wangulano

Malwandla ya tirhisana na matimba ya ririmi. Matimba na malwandla swi na vuxaka naswona swi tirhisiwa tanihi goza kumbe xitirho xo olovisa kumbe xo lulamisa ku kokelana matimba. Malwandla i ya nkoka eka mbulavurisano wun'wana na wun'wana. Hi ntiyiso, malwandla swi vula ku vulavula hi ndlela leyinene exikarhi ka muvulavuri na muamukeri wa mahungu. Swivangelo swa timhaka ta malwandla swi nga ya hi ndhavuko wa vanhu.

2.7 Swikhedzehedze swa mavulavulelo ya malwandla

Swihlawulekiso leswi landzelaka swi kombisa malwandla na swa ximfumo. Swi nga ha tirhisiwa eka mbulavulo wo karhi:

❖ Ku kanakana

- Mimpfumawulo kumbe marito yo fana na “mm”, “ah”, “yhaa” ma nga kanganyisa ngopfungopfu loko yo tirhisiwa ku tlula mpimo. Ya susa ku twisia hungu eka muhlayi kumbe muamukeri wa mahungu.
- Ku kanakana loku ku tisa ku chava na mpfumaleko wa vutitshembi.

❖ Xihingakanyo

- I swivulwana leswi hingakanyaka munhu leswaku hungu ra yena ri twala kumbe ku twisiseka.
- Swivulwana swo fana na “nasikanana” “ndzi vona onge”, “semanjeni”, “ndzi ehleketa ku ri”, loko swivulwana swa muxaka lowu swi tala, muvulavuri u ta phyamisa hungu ra yena no lahla mongo wa timhaka ta yena.
- Swivulwana swa muxaka lowu swi nyika vayingiseri miehleketo ya leswaku a wu titshembi naswona u helele hi mahungu.
- Hambiswiritano swivulwana leswi u nga swi tirhisa hi ndlela yo kombisa ku dyondzeka ku fana na “ndzi nga”, “swi languteka”.

❖ Swivulwa swo hetelela hi swivutiso swo koma

- Swivulwa swa muxaka lowu swi vula leswaku vuxokoxoko lebyi u nyikiwaka byona byi lava ku kambisisiwa no tiyisisiwa.
- Ku hetelela swivulwa hi swivutiso swo koma swo fana na “a hi swona” kumbe “ma swi vona” swi endla xivulavuri xi languteka xi nga ri na vutitshembi no va mhaka ya kona yi ri matshopetana, leswi hetelalaka swi tisa ku tsan’wiwa ka hungu ra kona.
- Swivulwa swo hetelela hi swivutiso swo koma swi tlhela swi byala moyo wo kanakana emiehlekeweni ya vaamukeri va mahungu mayelana na ntiyiso na vuswikoti bya xivulavuri.
- Swivulwa swa muxaka lowu swi fanele ku papalatiwa.

❖ Swilemukiso swa ku tihumesa eka ku byarha vutihlamuleri

- Swilemukiso swa ku tihumesa eka ku byarha vutihlamuleri swi vula leswaku vuxokoxoko lebyi u nyikiwaka byona byi lava ku kambisisiwa no tiyisisiwa. Loko munhu a rhangisa marito yo fana na “U ndzi tela kahle, kambe ...” kumbe “Ndza swi tiva leswaku swi nga languteka swi nga twisiseki, kambe ..”, swi endla leswaku

vaamukeri va mahungu va va na ku kanakana hi hungu ra kona.

- Swilemukiso swa ku tihumesa eka ku byarha vutihlamuleri swi tlhela swi byala moya wo kanakana emiehlekeweni ya vaamukeri va mahungu mayelana na ntiyiso na vuswikoti bya xivulavuri.
- Swilemukiso swa ku tihumesa eka ku byarha vutihlamuleri swi tlhela swi kombisa ku pfumala vutitshembi eka mavonelo ya xivulavuri.

Yo kombisa xichavo

Mbulavulo hinkwawo wu langutanile na nxungeto. Munhu u fanele a endla nkumbetelo mayelana na ku sirhelela swilaveko swa munhu un'wana leswaku swi tsakeriwa kumbe ku hlonipheka.

Eka mbulavulo wo va vanhu va lungutanile swi tisa nxungeto lowu nga tikombaka no tisa swo fana na ku kanetana, ku xopoxopana hi ku lava swihoxo, ku hambana hi mavonelo, ku nghenelela, ku lerisa, ku lomba, ku kombela ku endleriwa tintswalo, ku kombela vuxokoxoko, ku karhata na swin'wana.

Swikombiso swa swiendlo swa mbulavulo leswi xungetaka xikandza

Swiendlo swa mbulavulo leswi xungetaka xikandza hi ndlela leyi nga amukelekiki swi sivela muamukeri wa mahungu ntshuxeko wo endla swokarhi kumbe wo tsandzeka ku lerisa xik.

Xana u nga ndzi lomba R100 ku fikela vhiki leri taka? (leswi loko muamukeri wa mahungu o ala eka xikombelo xokarhi swi nga endla leswaku xivulavuri xi khomiwa hi tingana.)

Swiendlo swa mbulavulo leswi xungetaka xikandza hi ndlela leyi amukelekaka swi kucetela moya wa ku titiva eka muamukeri wa mahungu hi ku endla swikoweto swo kombisa ku kaneta kumbe ku ka a nga yimi na swona.

Xana rhipoto yeleyo a yi nga fanelanga yi ri ya namuntlha ke?

Vanhu vo hambana hi mintlawa na tinxaka va na swihlawulekisi swa vona swo kombisa xichavo eswikandzeni. Va nga tirhisa maendlelo lama kombisaka xichavo ku seketalana kumbe maendlelo yo ka ya nga kombisi xichavo.

3. RIRIMI RA NSUSUMETO, RO ONGA, RA SWITWI, RO KONGA XIYIMO XO KA XI NGA RI XONA, MBOYAMELATLHELORIN'WE NA KU VONA SWILO HI TIHLO RIN'WE

SWILAVEKO SWA XIPHOKHAMA -

3.1 Xana nsusumeto no onga i yini?

- Ririmi ra nsusumeto ri tirhisiwa ku khorwisa ku endla swiendlo swokarhi. Ri rhamba ku pasisa mavonelo yokarhi lawa ya andlariwaka. Vatirhisi va ririmi ra nsusumeto a va na ntsakelo wo vulavula ntiyiso. Xikongomelo xa vona i ku tirhana na switwi swa hina ematshan'wini ya miehleketo.
- Ririmi ra nsusumeto ri kongomisiwa eka ku va eka xiyimo xo antswa ehenhla ka van'wana hi ndlela leyi yi nga riki ya ntiyiso, xik eka mbulavulo wa vunavetisi kumbe wa swa tipolitiki, xikhovolelo, xithathelo, mbuyelelo wa switwari (alitharexini), na swin'wana na swin'wana swa tirhisiwa ku susumeta vaamukeri va mahungu. Ririmi ra nsusumeto ri kongomisiwa eka ku khorwisa vahlayi ku vekisa eka mavonelo ya mutsari.
- Xitsariwa xin'wana na xin'wana lexi xi nga voyamela eka tlhelo rin'we xi na swivulwana swa nsusumeto leswi swi tirhisiwaka ku susumeta vahlayi ku vona no yima na vonelo ra mutsari.
- A hi tindzimi ta nsusumeto hinkwato leti ti nga ri ki kahle, kambe ku kota ku vona tinxaka ta ririmi ra nsusumeto swi antswisa ntivo wa vuswikoti byo hlaya hi nxopelo lowu pfunaka vahlayi ku vona matirhiselo ya ririmi.

3.2 Xana ririmi ra nsusumeto ri tirhisiwa kwihi?

Eka swinavetiso, ririmi ra nsusumeto ri tirhisiwa ku hlohotela vatirhisi ku tshemba leswaku va lava no tsakela switirhisiwa kumbe vukorhokeri byo karhi. Ririmi ra nsusumeto ri nga tirhisiwa eka switsalwana na vuheri ku tsala hungu leri tshembisaka.

Tithekiniki ta ririmi ra nsusumeto ti cinca ku ya hi xikongomelo/vaamukeri va mahungu.

Ririmi ra nsusumeto ri nga tlhela ri tirhisiwa tanhi mahungu lawa ya nga riki ya ntiyiso, hileswaku mintiyiso leyi nga helelangiki kambe leyi kumaka vutshamo etimbilwini ta vaamukeri va mahungu ku dyondzisa vaakatiko dyondzo ya mavunwa. Mintiyiso leyi yi va yi nga helelangiki kambe yi ri karhi yi kuma vutshamo etimbilwini ta vaamukeri va mahungu. Ririmi leri ri tlhela ri tirhisiwa eka swipichi na tiatikili ta maphephahungu.

3.3 Micingiriko yo tilulamisela

Swiringanyeto leswi landzelaka swi nga pfuna ku vona leswi xivulavuri/mutsari a tirhisaka hakona ririmi:

- Sungula eka nkumbetelo wa leswaku ku tirhisa ririmi swi katsa ku teka swiboho. Xikombiso u nga tivutisa "Hikokwalaho ka yini xivulavuri xi vurile leswiya?", "Hikokwalaho ka yini va tirhisile rito leriya ematshan'wini ya rin'wana?". "Hikokwalaho ka yini a tirhisile xivulwa xa nkarhi wo karhi?" "Hi swihi leswi va nga riki eku swivulen?" na swin'wana na swi'wana.
- Kombisa na ku ntlawahata marito hikuva ya ri "nandzulo", "mpfumelo" kumbe ya le "xikarhi" eka xitshuriwa. Xikombiso. "U howisile bole leyi nga twisisekekiki leyi yi nga vutla xidlodlo eka xipano xa vuswikoti xo huma en'walungu. Xana leyi yi nga twisisekiki i rito ra mpfumelo kumbe ra nandzulo ke? Xana ri nga pimanisiwa njhani na "xipano xa vuswikoti?"

- Loko u hlaya xitori xa mahungu, u nga tivutisa hi leswi xitori xi nga cincisaka xiswona loko xo runguriwa hi munhu un'wana. Xikombiso, loko xitori xi vulavula hi xitereko lexi humelelaka efemeni, xana xitori a xi ta cinca njhani loko xi tsariwa hi vahirhi, vathori, mfumo, kumbe vaxavi? Hikokwalaho ka yini u vula leswaku nhlawulo wa marito eka switatemendhe leswi landzelaka wu na nkucetelo ke? “Muthori a nga lavi ku suka eka ntsengo lowu a wu tshembiseke eku sunguleni. U kanelia ku ri hava vutshembeki. “Hi ringetile hi matimba kambirhi handle ko humelela, ku hlangana na nhlangano wa vahirhi ku kanerisana hi ta ntsengo wa hina lowuntshwa kambe a va swi tsakeri”.
- Ehleketa hi leswi mutsari a ehleketa swona hi muhlayi, Xikombiso, loko u languta eka xinavetiso, xana i vanhu va muxaka muni lava xi kokaka rinoko ra vona? Xana xinavetiso xi kumbetela (hambi hi ku ehleketelela) leswaku swilo swokarhi swa laveka? Xana xinavetiso xi swi endla njhani? Lemukani tithekiniki ta nsusumeto.
- Ehleketa hi swin'wana swa swinavetiso leswi u nga swi vona eka timagazini kumbe eka thelevhixini. Longoloxa marito lawa ya tirhisiwaka ku tlhontlha matitwelo. Xana marito lawa ya hlohotela ku navela kanjhani eka mutirhisi?
- Ku na ku tshembha leswaku ku na swilaveko swa swirhangana leswi vanhu va swi lavaka – rifumo, ntsako, ndhuma, vumburhi. Tekela enhlokweni ndlela leyi swinavetiso leswi u talaka ku swi vona swi ringetaka ku kucetela swilaveko leswi hi ku tirhisa ririmri ra switwi.
- Swinavetiso swa minhlangano yo hanana i swihlovo swa marito ya switwi – minhlangano yi lava ku pfuxa ku tivona nandzu na ku vaviseka eka vahlayi va yona ku endlela ku hlohotela swihanano na mpfuno.

SWIKOMBISO SWA SWINAVETISO LESWI:

- Kuma swikombiso swa swilogene leswi humaka eka mapfhumba ya ku tinavetisa lawa ya tirhisaka tindlela to karhi ta mavulavulelo, xik. mbuyelelo wa switwari (alitharexini), rhayimi ku endlela leswaku swi olova ku tsundzuka xitirhisiwa kumbe vukorhokeri.

3.4 Tithekiniki ta nsusumeto

Tithekiniki leti landzelaka ta nsusumeto ti fanele ku tekeriwa enhlokweni na ku tirhisiwa loko ku yingiseriwa, ku hlayiwa, (ku katsa switshuriwa swo voniwa), ku vulavuriwa na loko ku tsariwa.

- **Ku tsana**

Xivulavuri xi tirhisa marito lawa ya pfumalaka nhlamuselo leyi twalaka. Vaamukeri va mahungu hi minkarhi yotala va vutisa xivutiso xa ku, “Xana u vula yini?” endzhaku ka loko a vulavurile.

Xikombiso: ‘A ndzi kaneti leswaku u endlile kambe a nga na ntiyiso’.

- **Vukanakanisi**

Rito leri ri nga na nhlamuselo yo tlula yin'we leyi yi nga hlamuseriwaka hi ndlela yo pfuleka, leri tirhisiwaka ku yimela mintokoto ya tindhawu to tala.

Eka xitatimendhe xa “Ndza tshembha u kume leswi swi ku faneleke” hi nga va hi nga tivi leswaku xivulavuri xi hi navelela leswinene kumbe leswobiha handle ka loko mbangu wa leswi swi vuriwaka wu va erivaleni hi xikongomelo xa yena.

- **Mboyamelatihelorrin'we na ku vona swilo hi tihlo rin'we**

Mboyamelatihelorrin'we lowu nga kona eku vumbeni ka swivutiso kumbe switatemende.

Swivulwana swo fana na “hikokwalaho ka yini tiko ra hina ri lava ku pasisa nawu wolowu wu nga fambelaniki na

vumbiwa?" xi ringanyeta leswaku nawumbisi lowu wu nga ku kaneriweni a wu nga pasisiwi loko wu nga languti matlhelohinkwawo.

- **Jagoni (Ririmiri ra ntlaw wa wokarhi wa vanhu):** Jagoni swi vula matheme ya xithekiniki lama ya nga taliki ku twisisiwa hi vanhu lava va nga weliki eka ntlawa wa kona kambe ya tirhisiwa eka ntlawa wokarhi xik. lava va hlanganaka hi xiphurofexini, vudyondzeki bya xiakhademiki kumbe kun'wana laha va hlanganaka kona. Xivulavuri xi nga tirhisa jagoni ku endlela leswaku mahungu ya vonaka ya ri ya nkoka wa xiyimo xa le henhhla, ku humesela xiyimo xa xona ku tiyisisa leswaku vaamukeri va mahungu va xona va kayivela vutivi eka mhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona. Na ku dzuvadzuva ntwiso wa vaamukeri va mahungu eka mhaka leyi nga eku tirhisiweni, xikombiso, dokodela a nga va na mavulavulelo lawa ya kombaka leswaku muvabyi u lava ku hundza emisaveni kambe lava swi va kongomeke va nga swi twisisi kahle.

Swivutiso swa nhlamulo leyi nga boheki na swivutiso swo tlhontlha miehleketo

Xivutiso xa nhlamulo leyi nga boheki i xitativende lexi xi vumbiwa tanihi xivutiso kambe xi nga fanelangi ku hlamuriwa. Swivutiso leswi swi kongomisiwe eka ku "tlhontlha" miehleketo ku nga ri ku tisa tinhlamulo. Swivutiso swa tinhlamulo leti nga boheki swi nga tirhisiwa eka swipapilwana, Xikombiso, Hikokwalaho ka yini milenge ya wena yi nuha nakona nhompfu ya wena yi huma marhimila?

Ririmiri ra ntshikelelo, xithathelo

Ririmiri ro thathela ri thathela swilo swa ntiyiso leswi ku vulavuriwaka hiswona, hi xikongomelo xa ku humesa angulo wa matitwelo lawa loko a swi lo vuriwa hi mavulavulelo ya ntolovel a swi nga ta huma. Xikombiso "Meyara a nge fambi a nga si pfumelela mafambiselo ya xikolo ya lahlekeriwa hi nseketelo wa swa timali" i ndlela yo thathela yo kombisa ku tiyimisela ka meyara ku seketela bajete ya swa dyondzo.

Mbuyelelo wa mimpfumawulo (alitharexini) Alitharexini ngopfu ngopfu eka nhlokohaka kumbe xitativende xo hetelela xa xivulwa. Hi ku tirhisa xitatisi xo fana xo sungula, leswi i ndlela yo fana ya vatlhokovetseli na vanavetisi. Swi nga kumeka swi nga ri kahle loko swo endliwa ku tlula mpimo kambe swa tsundzukeka kumbe ku kiremeka xik.

XILOGENE XA ABSA: **TODAY, TOMORROW, TOGETHER** (alliteration)

Ti tiva ta tona (alitharexini).

Rhayimi

Rhayimi i mbuyelete wa marito ya mimpfumawulo yo fana leyi humeletaka emakumu ka mintila ya switlhokovetselo na tinsimu.

Xik. Tihosi ti fambile

Tihosi ti tirhile.

Vuyimeri swi vula ku tshaha xivulwana lexi vaamukeri va mahungu va nga vaka va xi tiva. Ku na nghozi eka leswi, hikuva mutsari u fanele ku va na ntiyiso wa leswaku ku na vanhu votala eka vaamukeri va mahungu lava va tivaka vuyimeri lebyi handle ka loko xivulwana lexi tshahiweke xi tirha kahle hambiloko laha xi humaka kona ku nga tiveki.

Xikombiso

Johnson Hlongwana u yile eka Xingovenana bya xiNikodema...

(swi yimela Nikodema wa le Bibeleni) laha swi kombaka leswaku Johnson u yile navusiku.

Xisasi na Dayisifemizimi

Xisasi i mavulavulelo yo olova no pfumela lawa ya tirhisiwaka ku siva rito ra nhlamba kumbe rito leri nga lavekiki kasi **dayisifemizimi** ri kanetana na **xisasi**; i ku siva rito ro olova no pfumela hi leri ri nonohaka no kaneta kumbe ra nhlamba.

Swikombiso:

Rito ra le xikarhi	Xisasi	Dayisifemizimi
Xigwevo xa rifu	Xigwevo xa maninginingi	Ku dlaya hi nseketelo wa mfumo
Mukokelaetlhelo	Mulwelantshuxeko	Therorisi

Mbuyelelo wa marito, swivulwana, na minongoti ku humelerisa mavonelo ya wena

- Hi nga byi sivela vugevenga. Hi ta byi sivela vugevenga.
- Ee, ee, nakambe ndzi ri ee, swi nge he endleki leswaku tiko leri ro saseka ri tlhela ri tokota ntshikelelo wa un'wana hi un'wana...(Mbulavulo wa Nelson Mandela loko a hlambanya vuphuresidente bya tiko hi 1994.)
- Tsundzuka leswaku a ku ri njhani ku va exikolweni; tsundzuka ntirho lowu a wu ri na wona.
- A hi tihomu, A hi tihomu leti nga emutini.

Ririmiro kombisa vumunhu ri koxa ku endla swilo swo amukeleka, miehleketo yo komba leswinene na leswi swi nga riki swinene, vumunhu na ndzinganelo

Lexi hi nga xi endlaka xo twala kumbe xo khomeka i ku -

Hi na mfanelo...

3.5 Ririmira matitwelo

Xana ririmira matitwelo i yini?

Ririmira matitwelo ri tekiwa ku ri thekiniki ya nsusumeto nakona ri pfa ri vuriwa ririmira leri fuweke. Ri tala ku tirhisiwa ku tlhontlha matitwelo ya vanhu. Marito yo tani ya nga tirhisiwa ku tlhontlha ku angula ka matitwelo ya le henhla ku endlela ku tisa ntshikelelo hambi ku sombha voko ra vahlayi leswaku va pfumela. Lawa i marito lawa ya tisaka matitwelo lamakulu, xik. ku kwata, ku tsaka, ku pfumelelana.

Loko hi vulavula hi ririmira matitwelo, hi vulavula hi nhlamuselonyingi ya rito, hileswaku tinhlamuselo ta vuenti leti ti tisiwaka hi marito na matitwelo lawa ya ya humesaka.

Xana khonothexini i yini?

Marito ya na tinxaka timbirhi ta tinhlamuselo: nhlamuselo ya masiku hinkwawo na nhlamuselonyingi.

Nhlamuselo ya masiku hinkwawo = ya ntiyiso, nhlamuselo yo kongoma, nhlamuselo leyi u nga yi kumaka eka dikixinari.

Nhlamuselonyingi = nhlamuselo leyi yi nga na matitwelo ya rito kumbe xivulwana, ku hambana na nhlamuselo ya yona ya ntiyiso. Nhlamuselonyingi hi swin'wana leswi u nga swi twaka kutani ku tumbuluka na matitwelo. Nhlamuselonyingi ya rito hi leyi nhlamuselo ya kona yi nga endzeni ka leswi swi vuriwaka, hi marito man'wana, nhlamuselo ya kona yi

tumberile, yi le ndzeni ka xivulwana kumbe rito.

Nhlamuselonyingi ya rito yi tshama swin'we na nhlamuselo yo kongoma.

Nhlamuselo yo kongoma ya ya rito "nyoka" ro vula ntsena xikokovi xin'wana na xin'wana lexi xi nga hava milenge naswona xi nga va na vuxungu

Nhlamuselonyingi ya rito nyoka yi nga katsa vubihi kumbe nghozi.

Nhlamuselonyingi ya rito

Nhlamuselonyingi ya mpfumelo	Nhlamuselonyingi ya nandzulo
<ul style="list-style-type: none">○ Hi xave swakudya swa nxavo wa kahle.○ Ndzi kumile xinkwa xo olova.	<ul style="list-style-type: none">○ A hi xavangi swakudya swa nxavo wa kahle.○ A ndzi kumangi xinkwa xo olova.

- Vundzeni bya matitwelo ya marito lawa ya tirhisiwaka eka switshuriwa swo tsariwa kumbe swo vulalula xikombiso lexinene xa matitwelo ya mutsari mayelana na hungu leri ri nga eka xitshuriwa. Swi nga kombisa mboymelatthelorin'we kumbe vonelo ro ka ri nga lulamanga ra mutsari.
- Xivulavuri xi tlhontlha matitwelo leswaku u ma landzelela, u teka xiboho xokarhi, kumbe ku tikatsa eka migingiriko ya xona.
- Marito man'wana ya matitwelo ya na tinhlamuselonyingi ta mpfumelo, hileswaku swilo leswi vahlayi va nga tixaxametaka na swona; xik. malwandla, ku tikhoma, rirhandzu, ku tshembheka. Marito man'wana ya matitwelo ya na tinhlamuselo to kaneta, xik. vukhalabya, ku vhundha, ku titimela, vuxika, ku nuha, na swin'wana na swin'wana.
- Tinhlamulo ta vahlayi na vayingiseri eka marito ya matitwelo hi minkarhi hinkwayo ti seketela swinene hi mintokoto na vundzhaku bya vona. Munhu loyi vuxaka bya yena na mbyana evuton'wini ku nga ku lumiwa, u na matitwelo yo ka ya nga ri kahle hi mbyana. Matitwelo ya yena ya hambana na ya loyi a nga hanya na timbyana to rhula no rhandza vanhu.

Xikombiso xa marito lama nga exikarhi no vuleka na marito yo kombisa matitwelo

Marito yo vuleka/exikarhi	Yo kombisa matitwelo	
	Tinhlamuselonyingi ta mpfumelo	Tinhlamuselonyingi ta nandzulo
Tsongahala	Lala	ondzile/U Herile (ku thathela)

Swikombiso swin'wana swa marito ya matitwelo yo pfumela na nandzulo

Mpfumelo	Nandzulo
Vutitshembi	Ku titwa
Vuntshwa	Ku ka u nga vupfangi
Swo tlhontlha	Swo tika
Ku hlayisa (mali)	Ku tsona

Leswi swi nga ku pfunaka ku titoloveta ku vona ririm'i ra matitwelo:

- Loko u hlaya atikili yin'wana na yin'wana i qhinga ra kahle ku vona leswaku a yi ta va yi ri njhani loko a yi lo tsariwa hi munhu u'wana loyi a nga na mavonelo yo hambana.
- Xana mutsari a nga ri tirhisa njhani ririm'i ku ku cincisa matitwelo ya wena leswaku u ta fika eka xiboho xin'wana

- Yingisela na van'watipolitiki na vona! Hi minkarhi yotala va tirhisa ngopfu ririmi ra matitwelo ku susumeta vanhu ku pfumelelana na miehleketo ya vona.

3.6 Ririmi ra Matitwelo eka swinavetiso.

- Eka swinavetiso ririmi ra matitwelo ri tirhisiwa ku onga vaamukeri va mahungu leswaku va vona mhaka ku ya hileswi munavetisi a swi vonisaka xiswona. Xikongomelo xa ku onga loku i ku endlela leswaku vaamukeri va mahungu va kokeka rinoko leswaku va ta ncinka mavonelo ya vona va tekela mhaka leyi navetisiwaka enhlokweni.
- Mhakankulu eka ririmi ro navetisa i vukahle bya nchumu lowu navetisiwaka leswaku lava va nga tekeliki enhlokweni nchumu lowu, va ta vona nkoka wa wona.
- Vanhu yotala a va xavi minchumu yokarhi hikokwalaho ka nkoka wa yona, kambe va xava nchumu wolowo hikokwalaho ka tithekiniki ta vunavetisi leti tirhisiweke.
- Xikombiso: Loko u xava “Ford Ranger” hi ta ku chelela petirolo mahala ku ringana tin’hweti ta tsevu.

3.6.1 Swihlawulekisi swa manavetiselo lamanene

- Xinavetiso xi fanele ku: Koka rinoko, ku Tsakisa, ku Naveta, nhlonhlotelo wo teka Goza.
- **Ku koka rinoko ra vaamukeri va mahungu:** Ku koka rinoko i maendlelo lama tirhisiwaka ku va Xinavetiso xi hatla xi lemukiwa. Leswi eka swinavetiso swi tikomba hi ku va ku tirhisiwa tinhlokomhaka ta fonto leyikulu, swifaniso leswi kurisiweke kumbe ku pendiwa hi mihlovo yo koka rinoko.
- **Ku tsakisa vaamukeri va mahungu:** Ku va xinavetiso xi ta tsakisa vaamukeri va mahungu, munavetisi u fanele ku va na ririmi na maendlelo yo tsakisa vaamukeri va mahungu. Maendlelo man’wana lama munavetisi a nga ma tirhisaka ku nga va; ku kombisa ku vuyeriwa, ku kombisa nkarhi wa mbhukuto, tinyiko leti va nga vuyeriwaka hatona loko va xava xinavetisiwa lexi.
- **Ku komba ntsakelo:** Swi fikeleriwa hi ku endla leswaku miri na wona wu kumeka wu endla kumbe ku fikelela swin’wana endhawini kumbe ku tikuma muhlayi a kokeka rinoko ro tsakela ku endla swokarhi. Swi nga vula ku tatisa khuponi kumbe ku ba riqingho ku kuma mahungu yokarhi hi swixavisiwa, swi nga ha va swo koka munhu ku fana no tshembisiwa ku nyikiwa masagwati kumbe ku kuma mbhukuto eka swixaviwa swin’wana, loko muhlayi a hatlisa a tihlanganisa na munavetisi.
- **Ku navela:** Xinavetiso xi fanele ku hlohlotelva amukeri va mahungu leswaku va navela ku xava nchumu lowu. Vaamukeri va mahungu va ta navela ku xava xiinavetisiwa kumbe va navela ku xi xava hi mhaka ya hungu ra vukorhokeri lebyi nga kona.
- **Ku endla leswaku swi kumeka:** Kun’wana eka xinavetiso lexi ku ta va na nsusumeto wo endla leswaku swi kumeka na vukorhokeri bya kona.

3.6.2 Marito ya nsusumeto lama tirhisiwaka eka swinavetiso

Marito lama landzelaka ma nga pfuna hi xitayili xa matsalelo eka Swinavetiso kumbe Tiburochara:

Lexintshwa	Yimeka	Nkoka	Swa xihatla leswinene
Sweswi	Matimba	Hlawuleka	Mihlolo
Mahala	Swi pimiwile	Amukeriwile	Salamusi
Tivisa	Nkarhi	Swo tirheka	Ku tivisa
Leswinene	Nyika	Vuhlayiseki	Rihanyu lerinene
Humelela	Ntsena	Pfuna	Antswisiwile
A swi pimeki	Ku duma	Fana swoxe	Olovile
Rifumo	Koka rinoko	Hakela	Fanele
Mali	Swa ntiyiso	Swo khomeka	Laveka
Ntsako	Xifaniso	Hatlisa	Ntsena
Xihlamariso	Swikulukumba	Xikan'wekan'we	Swotsakisa
Hundzuluxo	Ntiyiso	Muhluri	Swi Chipisiwile
Antswisiweke	U nga...	Kambisisiwile	Swa hlamarisa
Swa sweswi	Yima	Rirhandzu	Rirhandzu
Xihundla	Hetiseka	Fumile	Tiyisisiwile
Swa vokarhi	Olovile	Norho	Wena
Tikumele	Veka	Swa wena	Hatlisa
Humelerisa	Henhla	Ku humelela	
Xo hlawuleka	Hlamarisa		
Ntswontswo			

3.6.3 Tin'wana ta tinhlamuselo ta marito ya nsusumeto na tithekiniki leti tirhisiwaka eka swinavetiso

Veka

Loko u nga lavi ku hlayisa nkarki kumbe mali tshika. I ntiyiso ku hlayisa mali i swin'wana leswi 99% va van'wana va hina hi lavaka ku swi endla. Loko wo tshembisa ku hlayisela un'wana mali, swi le rivaleni leswaku u ta va u swi kotile ku tiendlela vito ni le ka van'wana.

Vuhlayiseki

Vuhlayiseki hi byona bya nkoka eka swimakiwa swa hina. Hi lava ku tiva leswaku vuvekisi bya hina byi hlayisekile naswona vana va hina va tlanga hi switlangiso leswi kombisaka vuhlayiseki bya xiymo xa le henhla. Hi lava swakudya leswi nga kamberiwa, hi lava na vuhlayiseki lebyinene eka swiambalo na le ka tintangu. A swi hlamarisi loko swonwiwa swa mphakelo wa le hansi emirini swi ri swa vuhlayiseki bya kahle na le ka lava vabyaka chukele, loko swi nwiwa onge a swi na switandzhaku.

Leswi kambisisiweke (tinhlayonhlayo)

Vanavetisi va na vumboni hi vunene bya swimakiwa swa vona hi manavetiselo ya vona ku ya hilaha swi navetisi-waka hakona eka thelevhixini.

Rirhandzu lerinene

Leswi swi na tinhlamuselonyingi. U nga va “u ri na rirhandzu” eka xokarhi (ku fana na tintangu) kumbe u nga va u ri na “rirhandzu” ra swin’wana (ku fana na tintangu letintshwa)

Ku kuma swinwana

Rito “ku kuma” i rito leri tirhisiwaka hi vanavetisi hi ku vula leswaku “u ta kuma swokarhi, u ta vuyeriwa loko u ya emahlweni u hlaya tibuku. Ku “kuma” swokarhi i xitshembiso lexi va ka kona. Swi fana ni le ka ku phutsela nyiko ya siku ro velekiwa, loko u lava ku kuma swokarhi swi tala ku tisa nyanyuko na ku lava ku tiva.

Tiyisisiwile

Leri i rito leri tirhisiwaka siku na siku ku tiyisia swokarhi leswi susaka ku kanakanisa. Eka swinavetiso, ku tiyisia swi vula xitshembiso lexi nyikaka hi vaxavisi eka muxavi.

Rihanyu

Leswi swi na ntokelo loko swi kongomisiwile eka ximakiwa ku nga ri ntsena mayelana na rihanyu ra xiviri. Leswi talaka ku tirhisiwa i ku: “leswi swi antswisa xiyimo xa rihanyu ra timali ta wena”. Hinkwerhu ha swi tiva leswaku rihanyu lerinene i yini hi ntiyiso. U nga nyika xikombiso xa rihanyu lerinene na le ka swakudya, eka vukorhokeri kumbe swin’wana, mhaka leyi humelerisiwaka hi leswaku u hanye kahle.

Mimbuyelo

I man’wana ya marito lama nga tirhisiwaka eka tinhlokomhaka ta mahungu ku vula ku humeleta. I ra ntokelo swinene hikuva ri tshembisa leswaku ku ta humeleta yini loko u xava ximakiwa. Loko wo “kuma mbuyelo eka leswi, swi ta va swi fanerile”

Wena

‘Wena’ i rito ra ntokelo eka vunavetisi. Ri kongomisa eka munhu. Eku xaviseriweni xokarhi u ta byeriwa leswi “hi vulavula hi wena. Wena, u khasimende ya nkoka eka hina. Wena, u munhu wa hina.” Wena i rito leri tirhisiwaka eka tikhasimende hi minkarhi hinkwayo hikuva ra kongomisa naswona ku vulavuriwa hi nhlokomhaka yokarhi leyi muxavi a yi tsakelaka.

Yelaniso

Ximakiwa, vukorhokeri, miehleketo yokarhi eku vulavuleni, yi yelanisiwa na nchumu wokarhi lowu kongomisiweke eka rixaka rokarhi ra vaamukeri va mahungu. Ku nga va swo tinyanyurisa, ntsako, ku saseka, vuhalayiseki, vun’we, rifuwo na sw. eka timhaka to tiphina ta vandyangu= Coke; ku hlula eka swa matsambu= Nike. Tikontiraka totala ta va matsambu va ndhuma ta tiveka hikuva va tirhisa Nike.

Ku tiyisia vun’wini/ Mapapila ya vumboni: Laha ku tirhisiwa vanhu va ndhuma ku tiyisia vun’wini bya ximakiwa, vukorhokeri. Vanhu va ndhuma lavo languteka va tiyisia switolatolana eka vaxisati na vaxinuna, sw.na sw.

Ku nghenisiwa hi nhloko

Lowu i nxungeto wo khorwisa vaamukeri va mahungu leswaku ku na leswinene hikuva “unwana na un’wana” wa swi pfumela. Vanhu se va nghena hi nhloko. Mhakankulu ku ri ku nghena hi nhloko ku navela ku va xiyenge xa ntlawa kumbe ku kombisa ku navela ku katsiwa.

Ku hlawulekisa vaamukeri va mahungu

Xinavetiso xin’wana na xin’wana xi kongomisiwe eka vaamukeri va mahungu vo karhi naswona xinavetiso lex-inene xi fanele ku vulavula na vaamukeri va mahungu hi ku va kongoma. Loko xinavetiso xi hlawulekisa kumbe ku kongoma vaamukeri va mahungu swi na nhlonhlotelo wa leswaku va tinyika nkarhi wo yingisela leswi va byeriwaka swona. Leswi swi nga pfuneta ku va vaamukeri va mahungu va ta tikuma va ri na ntsakelo eka xinavetiso xolexo.

Mbuyelo lowu nga languteriwaka wo fambelana na xinavetisiwa.

Nchumu wun'wana na wun'wana lowu munhu a wu xavaka u va a ri na mianakanyo kumbe ku navela ko karhi loku a lavaka ku ku fikelela. Xikombiso: loko munhu a xava movha wo fana na Benz u langutele ku tiphina, ku famba a hlayisekile, no hatlisa a fika lomu u lavaka ku ya kona kasi loko munhu a xava teretere a nga va a ri n'wamapurasi loyi a lavaka ku yi tirhisa eka swa mabindzu ya yena.

Ku nyika vumboni bya nkoka wa xinavetisiwa

Munavetisi a nga tirhisa swimunhuhatwa swokarhi swa ndhuma tanahi thekiniki yo navetisa xinavetisiwa xa yena. Tintangu to tlanga bolo ku tirhisiwa xifaniso xa Doctor Khumalo, mpahla ya xiyimo xa le henbla ku nga tirhisiwa swifaniso swa varhangeri va tiko na swin'wana na swin'wana.

Nhonhlotelu ku ya hi moya wa mahanyelo

Thekiniki ley i kongomisa eka maendlelo lama vaamukeri va mahungu va hlohloteriwaka hakona ku teka goza ro karhi hikuva eka nkarhi wolowo vanhu hi ku angarhela va tirhisa nchumu lowu navetisiwaka. Xikombiso: Vanhu hinkwavo lava pandzaka hi nhloko va tirhisa "panado" se ke wena wa ha yimele yini?

Ku tlhontlh hi swa rimbewu

Hi ku tirhisa vanhu vo saseka kumbe vo languteka ku endlela ku xavisa swokarhi.

Ku pfala vanhu matihlo

Thekiniki ley i hi sindzisa ku xava ximakiwa hi ku tshembisa swi'nwana swo fana na ku hungutiwa ka nxavo wa swokarhi, khuponi, ku nyikela minxavo ya le hansi, mimbhukuto na nyiko ya mahala. Hinkwaswo leswi boxiweke i swikombiso swo pfala vanhu matihlo.

Mboyamelatlhelorin'we

Swi vula ku languta mhaka hi ku teka tlhelo rin'we/miehleketo ley i nga kucetela muhlayi hi ku voyamela tlhelo rin'we loko a hlayile swokarhi. Xik, 'OMO. Hi yona yona ntsena, yi susaka swipatso ntsena'

Ku boxa timhaka tlangandla!

Timhaka ti ri tlangandla, loko ti kongomisiwile hi ku hetiseka, kahle no hlamuseriwa hi ndlela leyinene. Loko hi languta swinavetiso, hi tala kuvula nxavo wa ximakiwa, leswi xiendlisiweke kumbe xi langutekisaka xiswona, ndhawu laha xi endliweke kona na nhlaysa ya swona endzeni ka bokisi. Leswi timhaka leti nga erivaleni naswona ti tisiweke hi ku kongoma, ku tirha swinene no tshembeka, ku fana na "Eno; yi tirha hi tlhanu wa timinete ntsena"

Ku chavisela

Leswi swi kanetana na thekiniki ya yelaniso ley i voniweke. Ku tirhisiwa swokarhi leswi vanhu va nga swi rhandziki kumbe swi chavisaka vaamukeri va mahungu.

Ku katsa misavu.

Misavu i yin'wana ya tithekiniki leti vanavetisi va ti tirhisaka ku koka rinoko ra vaamukeri va mahungu.

Ku katsa nthathelo.

Eka swinavetiso nthathelo i wa nkoka swinene. Nthathelo wu nga endliwa hi ku kurisa nchumu ku tlula mpimo, ku engetela matirhelo ya nchumu ku tlula mpimo, ku kombisa hi mpimanyeto leswaku Xinavetisowa hi xona xa nkoka ku tlula switirhisiwa swin'wana, na maendlelo man'wana lama pfunaka ku onga vaamukeri hi ku engetela timhaka.

Ku tirhisa mahanyelo ya ntumbuluko ya rixaka.

Eka vutomi bya siku na siku ku na minchumu yo karhi ley i ku navetisa yona swi lavaka ku landzeleriwa leswi rixaka ri hanyisaka xiswona ku ya hi ntumbuluko wa rona. Xikombiso loko ku navetisiwa vukanyi swi nga va na nkoka ku tirhisa swifaniso swa vanhu lava nga eka xiyimo xo kombisa swa ndhavuko ku tlula ku kombisa swifaniso swo endla vukanyi hi vanhu lava nga le femeni va endlaka vukanyi hi michini.

Ku tirhisa swifaniso swo kombisa ku phyuphyo no hola.

Hakanyingi thekiniki ya muxaka lowu yi tala ku tirhisiwa yi famba xikan'we na minchumu yo karhi ley i navetisiwaka. Xikombiso: Van'wamabindzu lava nga na bindzu ra tindhawu to wisela kumbe ku xavisa nhundzu ya le ndlwini, va nga ha navetisa bindzu ra vona va ri karhi va tirhisa swifaniso swo karhi. Hakanyingi swifaniso leswi tirhisiwaka swi nga kombisa ndyangu lowu nga eku wiseni wu vonaka wu ri eka ndhawu yo phyuphyo no hola kumbe swiharhi swa le ntangeni leswi nga voniwaka eka ndhawu ley i. Swifaniso swin'wana swi nga ha kombisa ndyangu lawu tit-shameleke endlwini eka masofa ya xiyimo xa le henbla va ri karhi va tivonela thelevhixini na swin'wana na swin'wana ...

Ku hemba loku nga lo tlangadla, erivaleni.

Ku hemba ka muxaka lowu hilaha vanavetisi va boxaka hungu ra vunwa hi ndlela ya vutitshembi na hi nkhinkhi laha na vaamukeri va mahungu va nga ha tinyikiki na nkarhi wo hlela ntokelo wa hungu leri va byeriwaka rona. Vaamukeri va mahungu va tshemba hungu leri handle ko ri gayela kumbe ku vutisa swivutiso swo karhi. Xikombiso masiku lama ku na tikereke kumbe vafundhisi van'wana lava ongaku vanhu hi ku vula leswaku vona va na matimba yo horisa mavabyi yo karhi/ ku nyika mikateko ya swokarhi kasi van'wana va dyisiwa na swilo leswi nga dyiwiki hi ku tshemba leswaku va ta pfuneka. Xin'wana xikombiso xa xinavetiso: Loko u karhatiwa hi swirhumbana, hlamba hi Detol hi minete yin'we swirhumbana nkwee!

Ku tirhisa maendlelo ya nkhinkhi.

Nkhinkhi i thekiniki yin'wana ley i tirhisiwaka hi vanavetisi ku fikelela mhaka yokarhi. Munhu loyi a vulavulaka hi ku titshemba a nga tilumalumi naswona u kombisa ku yima na mhaka ya yena, u tala ku hatla a tshembiwa hambiloko leswi a swi vulaka swi nga ri na ntiyiso.

Ku endla vanhu xikukwana etlela vurhongo.

Ku endla van'wana xikukwana etlela vurhongo swi fambelana na ku xisa vaamukeri va mahungu hi xikongomelo xo va onga. Hakanyingi munhu loyi a xisaka van'wana u va a tiva leswi vanhu valovo va swi tsakelaka na leswi va nga swi tsakeliki. Kutani a tirhisa leswi vanhu va swi tsakelaka ku va onga leswaku va teka goza ro karhi. Maendlelo ya ntolovel o yo humelerisa mhaka ley i ku ndhundhuzela vaamukeri va mahungu. Xikombiso: ndza swi tiva leswaku mi nge tsandzeki ku xava nchumu lowu hikuva mi vanhu vo tshembeka.

Ku tirhisa timhaka vutihlamuleri byo angarhela ku ya hi mahanyelo ya rixaka.

Thekiniki ley i kongomisa eka mikhova yo karhi ley i languteriweke ku ya hi mahanyelo ya rixaka. Xikombiso: Mukreste u languteriwa ku va na mahanyelo lamanene, vanhu lava dyondzekeke va languteriwa ku endla swilo hi ndlela ley i kombaka nhluvuko, mutswari u languteriwa ku va na vutihlamuleri eka vana va yena. Xikombiso xa xinavetiso: Hina vabuchari ya Basopa hi na xipexali xa nyama vhiki leri. Hi langutela vatatana lava rhandzaka mindyangu ya vona ku ta tibukutela nyama ley i.

Ku tirhisa mavito yo khovolela.

Mavito yo khovolela ya tala ku thyiwa vanhu ku ya hi swiendlo swa vona. Xikombiso munhu wo loloha: N'wavulolo, munhu wo hemba: N'wamahungu, munhu wo famba ngopfu: N'waricondo, munhu wo dya ngopfu: Gimba.

Ku tirhisa rito ra “vuntshwa”.

Rito ra “vuntshwa” ri na matimba swinene. Munhu un’wana na un’wana u tsakela ku va na swilo swintshwa. Hi-kokwalaho xin’wana na xin’wana lexi navetisiwaka xa vuntshwa xi na matimba yo onga vaamukeri va mahungu ku navela ku kuma nchumu lowu navetisiwaka.

Ku navela swa nkarhi lowu hundzeke.

Hakanyingi minchumu ya khale leyи naveriwaka hi leyи a yi ri kahle hi nkarhi wolowo. Vanavetisi va tala ku tirhisa thekiniki leyи ku pfuxelela miehleketo ya vaamukeri va mahungu mayelana na mhaka yo karhi leyи a yi ri kahle hi xikongomelo xo va onga leswaku va teka goza ro karhi mayelana na nchumu lowu navetisiwaka. Xikombiso: Van’watipolitiki va nga onga vaamukeri va mahungu hi ku va tshembisa leswaku loko vo va hlawula va nga va vuy-isela mahanyelo ya xikhale ya nhloniphо lama a ma ri kona.

Ku tirhisa vumbhoni lebyи tiyisisiweke hi xisayense.

Thekiniki leyи yi tirhisa vumbhoni lebyи tiyisisiweke hi xisayense ku susumeta kumbe ku hlohlotelа leswaku vaamukeri va mahungu va amukela kumbe ku twisia mhaka yo karhi. Swin’wana swa switirhisiwa leswi nga pfunetaka ku andlala hungu leri ku nga va: tichati, tigrafу, vumbhoni bya tinhlayonhlayo na swin’wana na swin’wana.

Ku ololoxa swiphiqо hi ndlela yo olova.

Thekiniki yo ololoxa swiphiqо hi ndle la yo olova swi nga tala ku kongomisa eka swiphiqо swo karhi leswi khumbaka vanhu hi ku angarhela, kutani swi oloxiwa hi ndlela yin’we yo olova. Xinavetiso xa muxaka lowu xi nga tirhisiwa hi van’watipolitiki ku onga vanhu leswaku va tshemba ntlawa wa vona. Xikombiso: Ku hunguta vusweti eka vaakatiko, mfumo wu nyika vadyuhari mudedde, wu tlhela wu nyika mphamelо wa swakudya eswikolweni. Kasi van’wam-abindzu va nga navetisa switirhisiwa swa vona hi ku kombisa mbuyelo lowu vanhu va nga vuyeriwaka hi wona. Xikombiso: Loko munhu a tirhisa nchumu wo fana na movha wo durha kumbe mafurha lamo nun’hwela no va na risuna, no titwa a ri munhu lontshwa.

Nsusumeto wo tirhisa rimbewu.

Maendlelo lama ma tirhisa swimunhuhatwa swa rimbewu ro karhi ku humelerisa hungu ro karhi leri lavaka ku fikel-eriwa.

Xikombiso: Swakudya leswi pfunetaka ku aka miri swi nga navetisiwa hi ku kombisa xifaniso xa wanuna loyi a tikombaka a tiyile swinene, a ri na mipfembeti. Switirhisiwa leswi pfunetaka ku sasekisa nghohe swi fambisana na xifaniso xa wansati wa phyembye loyi a tirhisaka switoriwa leswi.

Nsusumeto wo kombisa xiyimo xo hlawuleka xa leswi navetisiwaka:

Thekiniki leyи yi tirhisiwa ku andlala mhaka ya xiyimo xa le henhla xo hlawuleka xa nchumu lowu navetisiwaka. Xikombiso: Swakudya leswi hi swi swekaka eka xitolo xa hina u nga titsema na ririm i loko wo dya swona kumbe sasekelo ra ntombi liyani ri tima na dyambu.

Ku onga vaamukeri va mahungu hi dlela ya vukanganyisi:

Thekiniki leyи yi tirhisiwa ku onga vaamukeri va mahungu leswaku va xava nchumu lowu navetisiwaka hi ku va nyika switshembiso swo karhi. Xikombiso vaamukeri va mahungu va nga tshembisiwa ku nyikiwa bazela, ku hunguteriwa ntsengo wa nxavo na swin’wana na swin’wana. Hakanyingi minchumu leyи vaamukeri va tshembisiwaka yona a yi na nkoka wo nyawula.

Ku hlanganisa vanhu nhloko.

Mhaka ya vunavetisi yi lava vutlhari swinene. Thekiniki leyi yi famabelana na vutlhari lebyi vanavetisi va byi tirhisaka ku xavisa nhundzu ya vona hi ndlela yo hlanganisa vanhu nhloko. Xikombiso: Hinkwerhu ha swi tiva leswaku philisi ya “panado” yi pfuneta ku huhata switlhavi emirini. Kasi vanavetisi va nga va va ri na maphilisi man’wana lama nga xaviwiki ngopfu kutani va ta na rhengu ra leswaku “panado” yi engetela switlhavi emirini, philisi ya khale i “diclofenac” Ku ve entiyisweni ku hava xihoxo hi philisi ya “panado”. Vanavetisi vo lava ku fambisa bindzu ra vona.

Ku sihalala.

Thekiniki leyi yi tala ku tirhiwa eka vanhu lava tivaka xiyimo/ntiyiso wa mhaka yo karhi, kambe va tisihalarisa va lumbeta kumbe ku tumbela hi mhaka yin’wana leyi nga fambelaniki na xiviri xa mhaka. Xikombiso, munhu loyi a karhatiwaka hi TB hambi a xi tiva xiyimo xa yena xa ntiyiso a nga tumbela hi ku vula leswaku u lo loyiwa...

Ku hohorisa.

Thekiniki yo hohorisa yi tala ku tirhisiwa ku humesa emphakeni yokarhi mhaka yin’wana leyi nga fambelaniki na leyi a ku buriwa ha yona. Mhaka leyi yi tala ku endliwa hi xikongomelo xo karhi. Munhu loyi a hohorisaka van’wana a nga va a swi endla hi ku lemuka leswaku mhaka yaleyo yi nga paluxa swihundla, a yi n’wi tsakisi, kumbe ku van-ga nkwegabetano kutani a tirhisa matimba kumbe vutlhari bya yena ku humesa vanhu emphakeni leyi a va ri eka yona. Loko a humesa vanhu emphakeni leyi u ta na yin’wana leyi yi hambaneke na leyi a ku buriwa ha yona.

Ku byarhisa van’wana vutihlamuleri bya wena

Thekiniki leyi yi tala ku tirhisiwa laha munhu a endleke xihoxo kambe ematshan’wini yo amukela xihoxo lexi, munhu a lumbeta nhlonhlotelo wa vanhu van’wana, ntlawa lowu a nga ka wona, rixaka, ripfumelo na swin’wana na swin’wana leswi a nga tumbelaka hi swona. Xikombiso: A nga ha vula a ku mhaka leyi a yi humi ka mina kambe mina a ndzi lo rhumiwa kumbe a ku mina a ndzi nga vuli sweleswo a ndzi vula swo karhi, mi lo ka mi nga ndzi twisisi kahle.

Ku tumbela hi swikhwatana swo vonikela.

Thekiniki yo tumbela hi swikhwatana swo vonikela yi kongomisa eka swihoxo swo karhi leswi munavetisi a swi tivaka, kambe tikhasimende ti nga swi voni hikokwalaho ko pfumala vutivi hi nkarhi wolowo. Hikokwalaho loko tikhasimende ti ndhundhuzela nhundzu yo karhi na yena n’wamabindzu kumbe munavetisi u ta yima na vona a ri karhi a sekela leswi va swi vonisaka xiswona. Xikombiso: Maendlelo yotani ya nga tala ku tirhisiwa eka nhundzu leyi xavisiwaka yi nga ri ya xizi, ngopfungopfu nhundzu yo xavisiwa eswitarateni kumbe eka mabindzu ya vukanganyisi.

Ku tirhisa switshembiso swa mahala.

Thekiniki leyi yi kongomisa eka vutlhari lebyi tirhisiwaka hi vanavetisi hikuva va tiva ku tsana ka tikhasimende. Hinkwerhu ha swi tiva leswaku munhu un’wana na un’wana u lava swilo swa kahle. Hakanyingi swilo swa kahle swa dura. Hikokwalaho van’wamabindzu va nga durhisa nhundzu yo karhi kutani eka Xinavetiso xa vona va nyika vaamukeri va mahungu switshembiso swa mahala. Xikombiso: Loko u xava “laptop” leyi u ta kuma pirintara ya mahala. Ku ve entiyisweni pirintara yaleyo a hi ya mahala na yona yi katsiwile eka ntsengo lowu kombisiweke.

Mhaka ya xihatla.

Thekiniki leyi hi leyi tirhisiwaka ku hlohotela vaamukeri va mahungu leswaku va teka goza hi xihatla. Endlelo leri ri tlhela ri kombisa vaamukeri va mahungu leswaku loko vo hlwela va nga lahlekeriwa hi nkateko wo kuma nchumu lowu navetisiwaka.

3.7 MIGINGIRIKO

NGHINGIRIKO 1: KU HLAYA NA KU LANGUTISA

Hlaya xitshuriwa lexi nga laha hansi. Boxa u tlhela u hlamusela maendlelo ya nsindziso lama tirhisiweke. Hlamusela na nkucetelo lowu maendlelo lawa ya nga na wona eka vaamukeri va mahungu.

Tindlela leti u nga ti tirhisaka ku antswisa matirhelo yo hunguta miri wa wena hi tikhlori ta 242.

Hinkwerhu ha swi tiva leswaku vutiolori i mhaka ya nkoka swinene eka hina – ngopfungopfu loko swi ta eka ku antswisa matirhelo yo hunguta miri wa wena hi 242 wa tikhlori to engetela hi siku (ku tlula kwalaho hi sekondi)

Ku na swivangelo swo tala leswi nyikiwaka swo tibiyelela hi swona eka ku ka vanhu va nga endli vutiolori.

Xosungula, swi teka nkarhi wo tala ku lwisana na nkitsiktsi wa swipandzamananga loko u ya no vuya ejimi...

Xavumbirhi, swi khomisa tingana ku ya ejimi naswona u nga tivi leswaku u ya endla yini.

Xavunharhu, tinxaka to tala ta vutiolori **a ti na mbuyelo wo nyawula** (nakona, u ringetile swo hlaya!).

Ku na ndlela YINTSHWA yo hisa mafurha emirini (ekaya) leyi u nga vaka u nga si tshama u yi tirhisa.

Leswi hi swin'wana swa leswi ndzi mi hlohlotelaka ku "swi ringeta."

Lowu i ntoloveloo wo endla vutiolorinya lebyi u byi lavaka. Swa tsakisa, swa hatlisa naswona a swi dyi ndhawu ekaya ka wena.

Naswona, u nga hlawula eka swotala leswi u nga swi endlaka! A wu tshameli ku endla xilo xin'we mikarhi hinkwayo lero xi kala xi ku swirha timbilu.

Ndzi endile vutiolori bya tinxaka ti nga ri tingani, naswona eka munhu loyi a vengaka ku tlanga hi nkarhi hi ku chayela a ya ejimi (kumbe ku hakela timali ta le henbla ta vuxirho), lexi i xintshuxo xa KAHLE.

Endlelo leri ri ku pfumelela leswaku u kota ku endla vutiolori ekaya, no ku pfuna ku hisa mafurha ku fika eka 242 wa tikhlori to engetela hi siku – ha khensa endlelo leri ro antswisa matirhelo ya miri yo hunguta mafurha hi ndlela yo hlawuleka (no tsakisa) ya vutiolori.

I ntiyiso, vulavisisi byi nyikile xiviko eka xiviko xo hetelela xa magazini ya Rihanyu ra Vavanuna (Men's Health) lexi kumeke leswaku endlelo leri ro endla vutiolori ri pfunile ku antswisa matirhelo ya miri eku hunguteni ka mafurha endzhaku ka vutiolori hi 242 wa tikhlori hi siku! Lowu i mpimo wo vonaka wo engetela wa mafurha n'hweti yin'wana na yin'wana – ku pfuna hi ku antswisa ku hisa tikhlori ta wena leti nga lo pakiwa emirini – naswona u ta hisa hikambirhi mpimo wolowo wa mafurha hi nkarhi wo endlanyana vutiolori ekaya.

Ndzi tshembeni, maendlelo hinkwawo ya nga va ya tsandzekile eka nkarhi lowu nga hundza, kambe a ku ri hi leswi a wu nga si tshama u ringeta nchumu xo fana na leswi!

Tindlakambirhi, swi ta ku nyika matimba YO TALA, tanahi muleteri wa swa vutiolori loyi a tumbuluxeke endlelo leri, nakulorhi, Dan Long.

Xintshuxo lexi xi te hi nkarhi wa kahle loko swi katsiwa na switsundzuxo swa mina leswi kambisisiweke hi mayelana na madyelo lama kotaka ku hisa mafurha, leswaku u ta ka u nga havaxeli timpahla ta vuxika.

Loko u sungula ku ehleketa hi ku va na xiyimo xo languteka kahle – kambe u venga ku endla vutiolori byo tika byo dzudza ntiko – naswona u lava ku tihayisela mali yo tala leyi a yi ta dyiwa hi ku hakela jimi na muleteri wa swa vutiolori, u ta swi rhandza leswi. Swi ringete!

Swivutiso

Hi wahi marito lama kombisaka leswaku xitshuriwa lexi xi tsariwile hi mutivinkulu?

Nyika swikombiso leswi kombisaka leswaku maendlelo ya nsindziso lama nge ka kholomu ya ximatsi ya tirhisiwile eka xitshuriwa lexi.

Endlelo ra nsindziso	Xikombiso xa rito/xivulwana
Swikoxo swa le rivaleni	
Nyika vumbhoni bya Xisayense/kambisisiweke	
Kombisa ku tiyela	
Xitsembiso xa xintshuxo xa xiphiqo	
Ntsengo wa swinharhu	
Ku angarhela lo ku nga rivaleni na matimba ya marito	

NGHINGIRIKO 2: XINAVETISO

Xana vanavetisi va MINANTSWO YA AFRIKA va tirhisile maendlelo ya KNNG (ku koka rinoko, ku van a ntsakelo, ku naveta na ku teka goza ro endla leswaku xi kumiwa)? Burisanani na munghana wa wena hi mhaka leyi.

MINANTSWO YA AFRIKA

HINA VA KA MINANTSWO YA AFRIKA HI
MI NAVELELA SIKU RA KAHLE RA
VARHANDZANI HI
RED VELVET CUPCAKES
HI MI AMUKELA HI MALWANDLA
TANANI MI TA TIPHINA HI SIKU RA N'WINA!

R12.00 Ntsena hi xin'we
Loko xitoko xa ha kumeka

Minantswo ya Afrika i ndhawu yi ri yoxe yo phyuphyisa moyo. Hi tipuphu ta doroba ra Polokwane. Tshika ku bohela xuma enengeni wa mpfvu. Tiva nkoka wa mali ya wena. Endzela eMinantswo ya Afrika. Hi na xipexali hi siku ra varhandzani. U nga siyiwi hi mfutsu yi nga ri na rivilo. Wa ha yimele yini? Hatlisa u hi endzela! U nge tisoli, hi ta ku siya na xitsundzuxo xa vutomi hinkwabyo.

Rinqingho: 015 290 3021 **Fekisi :** 015 290 2130 **Imeyili :** minantswo.afrika.co.za

NGHINGIRIKO 3: KU TSALA NA KU ANDLALA

U le ku xaviseni ka yindlu ya wena kumbe fulete. Endla xinavetiso lexi nga na vuxokoxoko lebyi heleleke no kombisa xifaniso xa yindlu kumbe fulete leyi u yi xavisaka (mahlamuselelo ya nsindziso) leswaku yi ta navetisiwa eka phephahungu kumbe webupheji. Tekela enhlokweni maendlelo ya KNNG na man'wana maqhingga lama tirhisiwaka eka swinavetiso no tlhela u tirhisa ririm i ra vunavetisi.

Tirhisa na marito yo fana na ---ntshwa, ---hlamarisa, bukuta, na man'wana na man'wana.

3.8 MBOYAMELATLHELORIN'WE, KU VONA SWILO HI TIHLO RIN'WE, KU TEKA

XIBOHO LEXI PFUMALAKA VUXOKOXOKO BYA NTIYISO NA XIHLAWUHLAWU

3.8.1 KU TILULAMISELA MIGINGIRIKO

NGHINGIRIKO 1

- Byela vadyondzi ku nyika nhlamuselo ya ku vona swilo hi tihlo rin'we no tlhela va longoloxa swin'wana swikombiso swo vona swilo hi tihlo rin'we leswi toloveriweke leswi tirhisiwaka ku hlamusela vantshwa lava fanaka na vona xik. *Cheeseboy, Ben10, coconut.* Vekela nongonoko lowu eka bodo kutani u byela vadyondzi ku ava nongonoko lowu hi mintlawa yinharhu: Lama amukelekaka; lama nge xikarhi na lama nga amukelekiki.
- Kanelani hi mavito lawa mi ri hi ntlawa.
- Xana mi lemuka yini hi ku tirhisiwa ka mavito lawa?
- Xana mavito lawa ya tirhisiwa eka swiyimo swihi? Xana ya na nkucetelo muni eka vadyondzi?
- Xana i yini lexi endlaka leswaku va tsakela kumbe va nga tsakeli ku vitaniwa hi mavito yo tano?

NGHINGIRIKO 2

Tsala hi leswi u swi tokoteke leswi kombisaka matikhomelo ya mboyamelatlhelorin'we kumbe ku vona swilo hi tihlo rin'we.

(*Tsundzuka ku endla mbhubutsabyongo, mpfapfarhuto, hlela, hlaya hi vuenti na ku andlala loko u tsala ntirho wa makambelelo ya mafundza.*)

- Avela ntokoto wokarhi laha wena u nga va mutwisiwakuava hi matikhomelo ya mboyamelatlhelorin'we kumbe laha u nga va mbhoni ya mboyamelatlhelorin'we kumbe ku vona swilo hi tihlo rin'we.
- Ehleketa hi xiymo laha munhu un'wana a tekeke xiboho hi ku tirhisa mboyamelatlhelorin'we mayelana na wena hi ndlela yo ka yi nga amukeleki eka wena hikokwalaho ka vukhale bya wena, muhlovo wa nhlonge, mpahla leyia wu yi ambarile, rimbewu, ndlela leyia u vulavulaka ha yona, laha u tshamaka kona, xiymo xa mali ya le ndyangwini wa ka n'wina, kumbe swivangelo swin'wana.
- Tekela enhlokweni swivutiso leswi landzelaka u nga si sungula ku tsala:
- Xana u swi tivisa ku yini leswaku u le ku tekiweni hi ndlela yo ka yi nga lulamangiki?
- Xana i marito wahi kumbe swiendlo swihi leswi kongomisiweke eka wena hikokwalaho ko ehleketelewa kumbe ku vona swilo hi tihlo rin'we?
- Hikokwalaho ka yini u ehleketa leswaku ku ehleketelela koloko a ku kongomisiwile eka wena?
- Xana ntokoto lowu wu ku endle u titwisa ku yini?
- Xana u ehleketa leswaku a wu fanele u khomisiwe ku yini eka xiymo xolexo?
- Xana ku vona swilo hi tihlo rin'we i yini naswona swi khumba vutomi bya vanhu hi ndlela yihi?
- Xana u nga tsundzuka xin'wana na xin'wana lexi nga humelela eka matimu lexi nga kuceteriwa hi ku vona swilo hi tihlo rin'we na mboyamelatlhelorin'we ke?
- Xana vanhu va dyondza hi mukhuva wihi ku tumbuluxa ku vona swilo hi tihlo rin'we?
- Xana swihangalasamahungu swi nga pfuna hi ndlela yihi ku hunguta ku vona swilo hi tihlo rin'we?

- Xana u ehleketa leswaku mintlawa yin'wana ya vanhu yi va na ntshikelelo wa ku vona swilo hi tihlo rin'we ku tlula van'wana ke? Loko swi ri tano, hikokwalaho ka yini?
- Xana u ehleketa leswaku munhu a nga endla yini ku hunguta timhangu ta mboyamelatheloric'we na ku vona swilo hi tihlo rin'we?

NGHINGIRIKO 3

- Tsala nhlamuselo ya murimi, mudyuhami waxisati, munhu wa xisiwana, munhu loyi a nga tirhiki kumbe loyi a heleleke hi ntirho, munhu loyi a nge ku laveni ka ntirho, na swin'wana na swin'wana. Hluta nhlamuselo leyi u yi nyikeke kutani u tekela leswi landzelaka enhlokweni:
- Xana nhlamuselo ya wena ya fana na leti ta van'wana eka ntlawa ke?
- Xana miehleketo ya nhlamuselo leyi yi huma kwihi?
- Xana ku na vumbhoni byihi lebyi nga kona ku seketela nhlamuselo leyi?
- Xana nhlamuselo leyi ya amukeleka kumbe a yi amukeleki ke?
- Xana lavan'wana va nyikile nhlamuselo ya vanhu hi ndlela yo fana ke?
- Xana ku ehleketelela swi kucetela mahanyelo ya wena eka vanhu van'wana hi ndlela yihi?
- Xiya eka mintokoto, swifaniso, tivhidiyo, switshuriwa, tinhlayohlayo ku kombisa ku vona swilo hi tihlo rin'we na mboyamelatlheloric'we.
- Hlamusela hilaha mboyamelatlheloric'we na ku vona swilo hi tihlo rin'we swi tirhisiwaka hakona eka tikhathuni, swifaniso na ririm ika swihangalasamahungu. Hlamusela leswaku ku nga va na swivangelo swihi, na mimbuyelo leyi nga languteriwaka.
- Tirhisa tinhlayohlayo ku vumba mavonelo mambirhi yo hambana: Vonelo rin'we ri nga va ro komba vukona na nseketelo wa swipano swa rixaka loko swi ri eku tlangeni na swin'wana, kasi vonelo lerin'wana ri nga va ro hlekula vukona na nseketelo wa swona.

3.8.2 Nhlamuselo ya mboyamelatlheloric'we, ku vona swilo hi tihlo rin'we, ku teka xiboho lexi pfumalaka vuxokoxoko bya ntiyiso na xihlawuhlawu

Mboyamelatlheloric'we – I vonelo mayelana na loko nchumu wokarhi wu ri kahle kumbe wu nga ri kahle, lowu kucetelaka leswi u tirhisanaka na wona hakona, leswi endlaka leswaku u ehleketa hi mukhuva wokarhi, u endla hi mukhuva wokarhi hi ku ya hi vonelo rokarhi, ayidiyoloji, vonelo, kumbe ku twisia kokarhi.

Ku vona swilo hi tihlo rin'we – I vonelo leri nga cinciki (leri talaka ku voyamela tlhelo rin'we) mayelana na leswi munhu wokarhi (xik. Wansati, muhlampfa, rixaka rokarhi) ri nga xiswona, vonelo leri nga cinciki ro ka ri nga ri ra ntumbuluko (leri talaka ku voyamela tlhelo rin'we) mayelana na xiyege lexi munhu wokarhi a faneleke ku xi tlanga, ku pfumela loku nyanyisiweke ka xifaniso kumbe ntiyiso wo ka wu nga riki wona mayelana na munhu wo karhi kumbe ntlawa wokarhi – I nkatsakanyo lowu pfumelelaka ku hambana kutsongo kumbe wu nga pfumeleriki ku hambana exikarhi ka munhu na munhu kumbe ku hambana ka rixaka ra vanhu.

Ku teka xiboho lexi pfumalaka vuxokoxoko bya ntiyiso – I ku teka xiboho lexi lwisanaka na munhu, ntlawa wokarhi, miehleketo yokarhi kumbe ku teka xiboho lexi pfumalaka vuxokoxoko bya ntiyiso. Swi vula ku na vonelo rokarhi hi munhu wokarhi kumbe nchumu wokarhi leri nga riki na ntiyiso. Ku teka xiboho lexi pfumalaka vuxokoxoko bya ntiyiso swi nga va mayelana na swilo swotala swo hambanahambana xik. Vukhongeri, rixaka, muhlovo, rimbewu, ririm, vutsoniwa, vukhale, tiko rokarhi, matimu, ndhawu yo tshama. Ku teka xiboho lexi pfumalaka vuxokoxoko bya ntiyiso swi nga va swa kahle na swobiha.

Xihlawuhlawu – Swi vula ku tirhisa matimba ku humelerisa ku teka xiboho lexi pfumalaka vuxokoxoko bya ntiyiso. Swiendlo swa swirho swa ntlawa lowu nga na matimba na nkucetelo wo biha eka swirho swa mintlawa leyitsongo leyi lawuriwaka. I maendlelo lawa ya tirhisiwaka ku va vanhu va nga khomiwi ku fana hikuva va wela eka ntlawa wokarhi. Maendlelo ya xihlawuhlawu, ku suka eka ku lumbetana hi swokarhi ku ya fika eka vugevenga bya rivengo, lebyi byi talaka ku sungula hi ku vona swilo hi tihlo rin'we na ku teka xiboho lexi pfumalaka vuxokoxoko bya ntiyiso leswi swi nga amukelekiki.

3.8.3 Swihlawulekisi swa mboyamelatlhelorin'we

- Mboyamelatlhelorin'we wu hi rhendzerile naswona a ku na munhu loyi a nga riki na wona.
- Mboyamelatlhelorin'we wu tala ku voniwa wu nga amukeleki naswona wu fanele ku papalatiwa. A swi olovu ku wu papalata hikuva a ku na mbangu wokarhi lowu heleleke.
- Mboyamelatlhelorin'we a wu lo biha kumbe ku amukeleka ngopfu.
- Mboyamelatlhelorin'we i mavonelo mayelana na leswaku nchumu wokarhi wu kahle kumbe a wu kahle leswi kucetelaka ndlela leyi munhu a wu tirhisaka hayona. Mboyamelatlhelorin'we i ku khomiwa ka munhu hi ndlela leyi nga amukelekiki hikokwalaho ka vukhale, vuswikoti kumbe vutsoniwa, rimbewu, xiymo xa vukati, tipolitiki, tiko leri a humaka eka rona, rixaka, muhlovo wa nhlonge, na swin'wana.

Hakanyingi mboyamelatlhelorin'we wu tumbuluka hikokwalaho ka nchavo, rivengo, ku vona swilo hi tihlo rin'we no kala ku twisia.

- Mboyamelatlhelorin'we wu nga va nga xihlawuhlawu na ku pfumaleka ka ndzingano.
- Marito lawa hi ya tirhisaka na leswi hi hlahuvisaka xiswona swifaniso na tinhlayohlays i xikombiso xa matwisiselo ya hina ya mboyamelatlhelorin'we kumbe mavonelo ya swilo hi ku angarhela.
- Mboyamelatlhelorin'we wu kucetela mavonelo na mahanyelo ya hina eka vanhu van'wana, tindhawu na le ka timhaka tokarhi. Ntokoto wa hina, rimbewu, vukhale, vukhongeri na minkoka swi kucetela mboyamelatlhelorin'we wa hina.
- Vanhu lava tsakelaka mhaka yokarhi va kombisa swi va erivaleni mboyamelatlhelo- rin'we wa vona. Vanhu lava lavaka ku humelerisa mavonelo yokarhi a va humeli erivaleni naswona a va kongomi eku tirhiseni ka vona ka marito na swifaniso.

3.8.4 Tinxaka ta mboyamelatlhelorin'we wa vuhangalasi bya mahungu

Mboyamelatlhelorin'we wa vuhangalasi bya mahungu swi vula ku voyamela tlhelo rin'we ka vateki na vahumelerisi va mahungu eka vuhangalasi bya mahungu. Mboyamelatlhelorin'we eka vuhangalasi bya mahungu wu kumeka hinkwako naswona a swi olovu ku swi vona. I swa nkoka ku pimanisa swihlovo swo hlayanyana swa mahungu. Hi ku endla tano, swi va swi tikomba leswaku vuhangalasi bya mahungu byi va byi kuceteriwile hi ndlela yokarhi. Mboyamelatlhelorin'we wa vuhangalasi bya mahungu wu va na nkucetelo eka ku hlawula migingiriko na mahungu lama faneleke ku hangalasiwa na maendlelo ya kona. A hi languteni tinxaka leti landzelaka ta mboyamelatlhelorin'we wa vuhangalasi bya mahungu:

Mboyamelatlhelorin'we hi ku hlawula na ku siya timhaka tin'wana

Leswi swi vula leswaku i mahungu wah, migingiriko yihi leyi faneleke ku katsiwa kumbe yi nga katsiwi. Ku hlawula loku ku nga kuceteriwa hi leswi lava va nga le ka vulawuri bya vahumelerisi bya mahungu va pfumelaka na ku kholwa eka swona. Muteki wa mahungu a nga hlawula ku tshika tlhelo rokarhi ra atikili kumbe tiatikili ku ringana nkarhinyana, kutani

a teka ntsena leri yena a lavaka rona. Mboyamelatihelorin'we hi ku siya swin'wana wu nga humelela exikarhi ka xitori hi xoxe kumbe eka nkarhi wo lehanyana eka xiyege xa vuhangalasi bya mahungu, laha ku vikiwaka ntsena timhaka tokarhi ku siyiwa tin'wana ehandle. Leswi vahangalasi va mahungu va swi nghenisaka kumbe va nga swi nghenisiki swi kucetela leswi hi hlahluvisaka xiswona leswi swi vikiwaka. Loko u twa mahungu yokarhi lama hlawuriweke, swi tive leswaku ku na mahungu yo tala lama siyiweke ehandle.

Xana mahungu lama u ma twaka ya kombisa ndzingano wa mavonelo ya vutomi bya siku na siku ke?

Xana mahungu lawa ya na swihlawulekisi swihi leswi fanaka ke?

Xana swihlovo swin'wana swa mahungu swi katsa timhaka tin'wana leti nga katsiwangiki hi van'wana ke?

Mboyamelatihelorin'we hi ku hlawula mahungu yokarhi

Leswi i endlelo ro tekela enhlokweni mahungu lama fambelanaka na swikongomelo swa ntlawa wokarhi no bakanya etlhelo mahungu lama fambelanaka na vonelo leri lwisanaka na ra vona.

Mboyamelatihelorin'we hi ku thya mavito

Hi leswi munhu wokarhi, ntlawa kumbe nhlangano wokarhi wu nga thyiwa xiswona na leswi mavito lawa ya tirhisiwaka xiswona ku wu hlamusela. Mboyamelatihelorin'we hi ku thya mavito wu hi swivumbeko swimbirhi. Xosungula i ku thya ntlawa wokarhi mavito lawa ya nga va khomiki kahle kasi lavan'wana va nga thyiwi mavito lawa kumbe va thyiwa mavito lawa ya va khomaka kahle.

- Xivumbeko xa vumbirhi xi humelela loko muviki wa mahungu a hlamusela munhu wokarhi kumbe ntlawa wokarhi a tirhisa swihlawulekisi leswi nga fambelaniki na wona ku fana na, "mutivinkulu", na swin'wana na swin'wana. Hi ku endla tano, muhlayi wa mahungu u nyika xidlodlo xokarhi lexi munhu kumbe ntlawa wokarhi wu nga faneriwiki hi xona.

Mboyamelatihelorin'we hi ku cinca ntiyiso wa mhaka

Mboyamelatihelorin'we lowu wu humelela laha muviki wa mahungu a vikaka hi ndlela ya leswaku vaamukeri va mahungu va vona tlhelo ra kahle ntsena a nga humesi erivaleni tlhelo lerin'wana ra timhaka. Leswi swi endla leswaku vaamukeri va mahungu va kholwa tlhelo leri va kombiweke rona kuve xiyimo xa timhaka a xi tano.

Mboyamelatihelorin'we hi ku tshikelela mhaka

Mboyamelatihelorin'we lowu wu humelela laha mhaka yo karhi yi tshikeleriwaka ngopfu ku tlula timhaka letin'wana. Leswi swi endla leswaku vaamukeri va mahungu va teka timhaka leti tshikeleriwaka ti va ta nkoka ku tlula letin'wana. Xikombiso: Loko hi languta ehandle ka maphephahungu kumbe eka thelevhixini, timhakankulu ti va ti kombisiwile. Leswi swi endla vaamukeri va mahungu va kholwa leswaku hi laha ntshikelelo wa timhaka wu nga kona.

Mboyamelatihelorin'we hi ku vuyeleta

Hi ku vuyeleta ka nghingiriko wo karhi kumbe miehleketo yo karhi, swi endla leswaku vanhu va kholwa leswaku hi wona ntiyiso lowu anameke no va na nkoka ku tlula leswi nga xiswona.

Mboyamelatihelorin'we hi ku tirhisa nhlokomhaka

Tinhlokomhaka tin'wana ti nga ku lahlekisa tanihileswi xikongomelo xa tona ku nga ku koka rinoko. Vanhu votala va hlaya ntsena tinhlokomhaka, leswi nyikaka xifaniso xo hoxeka xa leswi hi ntiyiso swi humeletaka kumbe ku endla mhaka yo ka yi nga nyanyuli yi languteka yi va mhaka ya risima.

Xikombiso xa Tinhlokomhaka:

Ndlela yo hlaya tibuku hi ku landza magoza ya tsevu yo olova.

Tindlela ta khume to lwisana na vuvabyi bya ntshikelelo wa le henhla wa ngati.

Tindlela to xava hi ku vuyeriwa.

Mboyamelatlhelorin'we hi ku tirhisa tinhlayohlayo na ku hlaya ntshungu

Matirhiselo lama hoxekeke ya tinhlayohlayo ma vanga mboyamelatlhelorin'we.

Tinhlayohlayo ti lava ku hlahlubiwa hikuva ti tala ku vanga xiyimo xo ka xi nga ri xa ntiyiso. Eka swivulwa leswi landzelaka, hi tihi tinhlayohlayo leti u nga ti tirhisaka ku khorwisa munhu leswaku xigwevo xa rifu i mhaka ya kahle?

Swikombiso:

Ku lava ku va 30% wa lava vutisiweke va seketela xigwevo xa rifu.

Ku tlula 70% wa lava vutisiweke a va seketeli xigwevo xa rifu.

3.9 KU VONA SWILO HI TIHLO RIN'WE

Ku vona swilo hi tihlo rin'we i ku kholwa loku nga hundzukiki ka ntlawa wokarhi loku tirhisiwaka hi vanhu hinkwavo minkarhi yo tala.

Xiya xikombiso lexi landzelaka:

Tinxaka ta ku vona swilo hi tihlo rin'we

Ku vona swilo hi tihlo rin'we mayelana na rimbewu

Ku vona swilo hi tihlo rin'we a hi swa tinxaka to karhi na vundzhaku byo karhi. Ku vona swilo hi tihlo rin'we mayelana na rimbewu swa humelela. Xikombiso: Loko hi vula leswaku vavanuna va antswa ku tlula vavasati, hi le ku voneni ka swilo hi tihlo rin'we ka vavanuna hinkwavo na vavasati hinkwavo. Loko hi vula leswaku vavasati hinkwavo va rhandza ku sweka, hi le ku voneni ka swilo hi tihlo rin'we eka vavasati.

Swin'wana swikombiso swa ku vona swilo hi tihlo rin'we

- Vavanuna va tiyile no endla mintirho hinkwayo.
- Vavasati a va tlharihangi ku tlula vavanuna.
- Vavasati a va koti ku chayela.

Swikombiso swa swivuriso leswi nga na ku vona swilo hi tihlo rin'we mayelana na rimbewu

- *Ku teka nsati i ku hoxa nyoka enkwameni.*
- *Wanuna a nga famberiwi.*
- *Wansati u fana na xigalana emirini.*
- *Vavasati a va na huvo.*
- *Kuwa lero tshwuka ri na swivungu endzeni.*
- Loko homu ya ntswele yi rhangela mahlweni, ti ta wela eriweni.

Ku vona swilo hi tihlo rin'we eka mintlawa ya vanhu

Vanhwanyana va tsakisiwa hi xivumbeko xa vona.

Vantshwa hinkwavo i vasihalali.

Vana hinkwavo a va rhandzi swakudya leswi akaka miri.

Ku vona swilo hi tihlo rin'we mayelana na xivumbeko

Vanhu vo nyuhela ngopfu va na vufendza no loloha

Vanhu vo lala va na vuntswaka.

Ku vona swilo hi tihlo rin'we mayelana na mindhavuko

Vatsonga i rixaka ro xixima vanhu van'wana.

Mafurhwa i rixaka ro tshembeka eka timhaka ta rirhandzu.

Vavasati va Vavhenda va xixima swinene.

3.10 Xihlawuhlawu

Xihlawuhlawu i makombiselo ya mahanyelo yo kombisa ku teka xiboho lexi pfumalaka vuxokoxoko bya ntiiyiso.

I ku pfumaleka ka ndzingano eku kumeni kumbe eku aveni ka switirhisiwa ku ya hi xiyimo xa rifuwo ra ntlawa wokarhi.

Xihlawuhlawu xi nga ha va hi xikongomelo kumbe ku nga ri hi xikongomelo.

Vadyondzi va nga khirhana ku ya hi swintlawana leswi va welaka eka swona.

Swikombiso swa xihlawuhlawu:

Ku tsona vanhu mintirho hikokwalaho ka rixaka, rimbewu, vukhongeri, vukhale bya vona.

Ku arisa vanhu ku tshama eka tindhawu tokarhi.

Ku sivela vanhu ku dyondza eka swikolo swokarhi kumbe ku tlanga mintlangu yokarhi.

Xihlawulambala tanihu xikombiso xa xihlawuhlawu

- Xihlawulambala hi loko munhu a ehleketa leswaku ku va na muhlovo wa nhlonge lowu hambaneke na wa van'wana swi n'wi endla a titwa a antswa ku tlula vanhu van'wana.
- Xihlawulambala a xo vula ku va wantima na ku va wobasa. Vanhu votala va khirhiwa hikokwalaho ko languteka va hambana na lavan'wana, va vulavula ririm ro hambana na ra vona kumbe va wela eka vukhongeri byo hambana na bya vona.
- Xihlawulambala swi katsa na ku khirha vanhu lava humaka ematikweni mambe, laha va vitiwaka na hi mavito yo ka ya nga amukeleki ku kombisa rivengo leri (ku vengana ka tinxaka).
- Xana u titwa njhani loko u khirhiwa? (xik. ku vava, ku hlundzuka, ku khoma hi tingana, ku karhateka)
- Xana u titwa njhani loko ku ri wena u khirhaka van'wana? (xik. matimba)
- Xana hikokwalaho ka yini vanhu va rhandza ku va na matimba eka munhu un'wana

loyi a humaka eka ntlawa kumbe rixaka rin'wana ke? (xik. a va na vulawuri lebyi heleleke eka vutomi bya vona; munhu un'wana a nga va a va khoma hi ndlela ya xihlawuhlawu).

3.11 KU HLELA

NGHINGIRIKO 1: KU HLAYA NA KU LANGUTISA

Xiya loko ku ri na mboyamelatlhelorin'we, ku vona swilo hi tihlo rin'we, xihlawuhlawu na ku teka xiboho lexi pfumalaka vuxokoxoko bya ntiyiso eka matsalwa kumbe timagazini, na minonganoko ya thelevhixini. Hikokwalaho ka yini mutsari a tirhisa mboyamelatlhelorin'we? Xana mutsari u tirhisa wona tanahi maendlelo ya nsindziso ke?

- Swivulwahava leswi nga pfuniki nchumu: xik: Sweswi hi nkarhi lowu, Ku suka laha ndzi nga yima kona, Swi tikomba onge.

Maendli lama nga lavekiki: Ematshan'wini yo vula leswaku 'Hi **endlia** ndzavisiso' ku nga vuriwa leswaku 'Ha lavisia'; ematshan'wini yo vula leswaku 'Hi **endlile** ndzavisiso' ku nga vuriwa leswaku 'Hi lavisisile'

4. MIEHLEKETO YA NTIYISO NA LESWI SWI EHLEKETIWAKA SWA MAVONELO YA

MUNHU

XILAVEKO XA XIPHOKHAMA

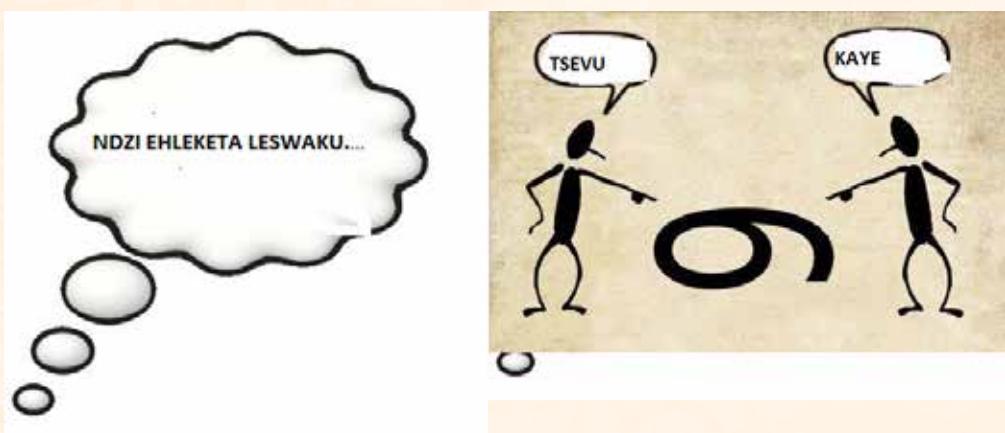
- Ku yingisela na ku vulavula: Hambanisa exikarhi ka timhaka ta ntiyiso na leswi ehleketi-waka swa mavonelo ya munhu.
- Ku hlaya na ku Langutisa: Nyika miehleketo ya ntiyiso na ku boxa miehleketo leyi ehleke-tiwaka ya munhu.

- ✓ Ku yingisela na ku vulavula: Hambanisa exikarhi ka timhaka ta ntiyiso na leswi ehleketiwaka swa mavonelo ya munhu.
- ✓ Ku hlaya na ku Langutisa: Nyika miehleketo ya ntiyiso na ku boxa miehleketo leyi ehleketiwaka swa mavonelo ya munhu.

Nkarhi wun'wana swa tika ku hambanisa exikarhi ka swivulwa leswi nga na timhaka ta ntiyiso kumbe leswi ehleketiwaka swa mavonelo ya munhu.

Leswi ehleketiwaka swa mavonelo ya munhu.

- I xivulwa lexi nhlamuselo ya xona yi ehleketiwaka, a swi olovi ku humesa ntiyiso wa xona. Hi leswi munhu a swi twisisaka xiswona
- Lawa i matitwelo ya munhu eka mhaka yo karhi.
- Miehleketo ya kona yi nga tlhontlhawa.
- Yi nga seketeriwa hi timhaka ta ntiyiso, xik: Nyama leyi ya nandziha.

MIEHLEKETO YA NTIYISO

- MIEHLEKETO YA NTIYISO yi nga olova ku yi tiyisisa hi ku vula HI SWONA kumbe A HI SWONA.
- Teka xiboho loko xivulwa xi ri xa MIEHLEKETO YA NTIYISO.
- Loko ho kuma swo tiyisisa kumbe vumbhoni bya xivulwa, hi ta swi vula MIEHLEKETO YA NTIYISO.

Xik. Timbuti na tihomu i swifuwo swo mamisa.

A hi xiyeñi xivulwa lexi landzelaka:

Xik. Muhlovo wa buraweni i wa timbyana.

- Xana leswi swi nga va swi ri ntiyiso? E-E, i mavonelo ya munhu.
- Swilo leswi hi swi hlayaka no swi langutisa i nkatsano wa MIEHLEKETO YA NTIYISO na MAVONELO YA MUNHU. Ku swi hambanisa i mhaka ya nkoka hikuva swi hi pfuna ku hlahluva switshuriwa na ku tumbuluxa mavulavulelo lama yo onga yo hambanahambana.

MIGINGIRIKO: MIEHLEKETO YA NTIYISO NA MAVONELO YA MUNHU

NGHINGIRIKO 1

Kombela vadyondzi ku boxa loko xivulwa xin'wana na xin'wana xi ri xa miehleketo ya ntiyiso kumbe mavonelo ya munhu.

	MIEHLEKETO YA NTIYISO	MAVONELO YA MUNHU
Sonto i siku ra kahle swinene evhikini.		
Siku ra vantshwa i siku ra nkoka ra holideyi ya nkoka eka lembe.		
Ku khensa swi tlangeriwa hi nh'weti ya Xixikana.		
Dzivamisoko yi na 30 wa masiku.		
Ku na tinh'weti ta 12 elembeni.		
Leri a ku ri vhiki ro tika swinene.		
Xixikana i nguva yo saseka eka tinguva hinkwato.		
Hungu rin'wana na rin'wana ra swa swihangalasama-hungu i ra ntiyiso.		
Musumbhunuku, Ravunharhu na Ravutlhanu i masiku ya vhiki.		
Siku ro sungula ro pfula ka swikolo ra chavisa.		
Un'wana na un'wana u fanele ku endla makhadi ya siku ra varhandzani.		
Siku ra wena ro velekiwa ri ta kan'we elembeni.		

5. NKUMBELOWANHLAMUSELO, KUEHLEKETELELANHLAMUSELO, KU BOXA MAVONELO YA MUNHU.

- I matwisiselo eku heteleleni lama fikeleriwaka hi ku pfuniwa hi vumbponi na miehleketo yo karhi.
- Laha hi vula matwisiselo yo karhi loko hi karhi hi hlaya, ku ta tsavuriwa nhlamuselo leyi nga kona leyi nga tumbela na ku hlahuva leswi kumbeteriweke leswaku hi ta kuma nhlamuselo ya swona leyi hi yi ehleketelelaka.
- Loko hi kumbetela, hi vumba nhlamuselo leyi nga boxiwangiki eka xitshuriwa. Hi tirhisa swikombiso swo pfuneta, timhaka ta ntiyiso, no tirhisa vutivi lebyi se hi nga na byona mayelana na xitshuriwa lexi.
- Maqhinga hinkwawo ya tirhisana leswaku ya ta pfuna muhlayi ku twisia xitshuriwa. A hi xiye lama landzelaka:
 - ✓ Ku tirhisa vundzhaku kumbe vutivi bya khale.
 - ✓ Ku hlanganisa vutivi bya le ndzhaku
 - ✓ Ku vutisa swivutiso
 - ✓ Ku bvumba
 - ✓ Ku anakanya/vumba swifaniso emiehlekeweni
 - ✓ Nxopaxopo wa xitshuriwa: -/xa hleriva/hlahluviwa
 - ✓ Fikelela swiboho

MINKUMBELO YA SWA NTIYISO NA MAVONELO YA MUNHU:

- Hi nga kuma mhaka leyi yi nga va ka ntiyiso, yo tshembisa kumbe leyi tivekaka. Eku vuleni timhaka ta ntiyiso, swa olova ku landzelerisa ntiyiso wa tona lowu vuriweke. A hi xiye swikombiso leswi landzelaka:
 - ✓ *Ntiyiso: Nghala yi tsutsuma 30 wa tikhilomitara hi awara.*
 - ✓ *Ntiyiso: Xikakanka xi tsutsuma ku tlula nghala.*
- ❖ Leswi fikeleriwaka eku heteleleni: Xikakanka xi nga tsutsuma ku tlula 30 wa tikhilomitara hi awara.
- Hi nga tlhela hi twisia mhaka ya leswi nga ntiyiso na leswi nga ri ki ntiyiso hi ku languta leswi xikandza xi nga xiswona na swikoweto swa miri.

Minkumbetelo

• Hi leswi hi swi ehleketelela leswaku i ntiyiso, hambi swi nga seketeriwangi naswona swi nga ri na vumbponi.• Nkarhi wun'wana ku nga va leswi hi swi dyondzeke hi tlhela hi nga swi kaneti. Hi swi amukela swi ri ntiyiso kumbe hi ri na ntiyiso wa swona, leswaku swi ta humeleta handle ko kambisia.• Leswi swi nga ndzeni ka nkumbetelo i ku tshemba loku munhu a nga na kona loku nga tirhisiwaka kambe a swo boha ku va ku ri ntiyiso.

Swikombiso swa ku ehleketelela nhlamulo na nkumbetelo wa nhlamuselo

Xikombiso 1	Xikombiso 2
-------------	-------------

Xiyimo: Emakumu ka sete, mutlangi wa thenisi loyi a ri ku n'wayiteleni u yimisela mavoko ehenhla. Ku ehleketelela nhlamulo: Mutlangi wa thenisi u hlurile ntlangu. Nkumbetelo wa nhlamulo: I vatlangi lava tlangelaka emakumu ka ntlangu, lava nga hlula.	Xiyimo: Emakumu ka sete, mutlangi wa thenisi loyi a ri ku n'wayiteleni u yimisela mavoko ehenhla. Ku ehleketelela nhlamulo: Mutlangi u amukerile ku hlula. U amukela hi ndlela leyinene. Nkumbetelo wa nhlamulo: Loyer a yimiselaka mavoko ehenhla, u kombisa ku amukela ku hluriwa.
---	--

Mavonelo

I tlhelo leri munhu a ri tekaka, a ri seketela hi swivangelo swokarhi ku va ku ri ndlela yo seketela miehleketo leyi. Vonelo ri kucetela muhlayi hi ku tirhisa vumbhoni na maehleketelo lama humesaka miehleketo yo karhi.

Swikombiso swa mavonelo

Gqweta: Khasimende ya mina a yi ri erivaleni ra mintlangu loko huwa yi humelela. Timbhoni totala ti vikile leswaku ti n'wi vonile kwale na thikithi ra yena ri kombisa leswaku u fambe endzhaku ka loko nandzu wu vikiwile. Kutani, a hi yena a nga endla nandzu.

Nkoka wo boxa mavonelo na ririmia na nsindziso

- ✓ Eka masiku hinkwawo...
- Eku kombeleni ka ntlakuso wa muholo, ku apulayela ntirho, mavulavulelo yo xava movha, mavulavulelo ya le khoto mayelana na nandzu wa thikithi ra movha.
- ✓ Eka swa tidyondzo...
- Ku yimela miehleketo ya wena na ku nghenelela eka minjhekanjhekisano ya swa tidyondzo.
- ✓ Entirhweni...
- Ku endla leswaku vanhu va teka miehleketo ya wena, ku kuma ntirhisano eka van'wana, ku seketeriwa hi van'wana, ku endla leswaku vanhu va tirha
- ✓ Eka ku tsala...
- A swi koteiki ku kaneta leswi vuriwaka kumbe ku swi papalata, ku boxa miehleketo ya wena
- ✓ Eku hlayeni na le ku yingiseleni...
- Ku hlela mavonelo ya van'wana hi vuxoperi, ku yingisela na miehleketo leyi nga hoxeke.

6. VUNDZHAKU BYA XITSHURIWA NA BYA MUTSARI MAYELANA NA TA MAHANYELO, TIPOLITIKI NA SWA MFUWO.

Mhaka ya ku lemuka vundzhaku bya xitshuriwa na bya mutsari mayelana na ta mahanyelo, tipolitiki na swa mfuwo i swa nkoka swinene. Leswi swi va tano hikuva mbulavurisano eka vanhu i ku teka mahungu ya suka eka munhu wo karhi ya hundziseriwa eka vaamukeri va mahungu yokarhi. Swi tano na le ka mutsari loko a tumbuluxa xitshuriwa xo karhi, u teka hungu ro karhi a ri hundzisela eka vaamukeri va mahungu vo karhi. Leswi hi faneleke ku swi tekela enhlokweni loko mahungu ma hundziseriwaka eka vaamukeri va mahungu vo karhi hileswaku: hungu rolero ri suka eka mbangu wo karhi, hungu rin'wana na rin'wana ri hlamuseriwa hi ririm'i ro karhi, murunguri wa hungu u kuceteriwa hi timhaka ta vundzhaku bya mahanyelo na swa tipolitiki, ikhonomi, na swa mfuwo

Ku tekela enhlokweni no twisia vundzhaku bya mutsari mayelana na ta mahanyelo, tipolitiki na swa mfuwo swi ta pfuneta ku va vaamukeri va mahungu va kota ku lemuka hi vuenti nsusumeto na nkucetelo lowu endleke leswaku mutsari a tumbuluxa xitshuriwa xo karhi. Loko mutsari a tumbuluxa xitshuriwa xo karhi a ngo xitumbuluxa ntsenantsena kambe u va a ri na xikongomelo xo karhi. Mikarhi yo tala xikongomelo lexi mutsari a va ka na xona loko a tumbuluxa xitshuriwa u kuceteriwa hi mahanyelo na timhaka ta swa tipolitiki, ikhonomi, na swa mfuwo. Hikokwalaho ku va muamukeri wa mahungu a ta kota ku endla nghingiriko wo lemuka matirhiselo ya ririm'i hi vuxoperi, i swa nkoka ku va a tiva vundzhaku bya mutsari na mayelana na mahanyelo, swa tipolitiki, ikhonomi, na swa mfuwo. Ku tiva leswi swi ta endla leswaku muamukeri wa mahungu a kota ku landzelerisa no twisia maandlalelo ya mutsari wa hungu ku fikelela xikongomelo xo karhi. Ku veka mhaka leyi yi va erivaleni, switshuriwa leswi tumbuluxiweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu swi nge fani na switshuriwa leswi tumbuluxiweke hi nkarhi wa sweswi. Himikarhi liyani ya xihlawuhlawu, a ku ri hava ntshuxeko wo vulavula kasi sweswi vanhu va ntshuekile ku phofula leti va nga na tona etimbilwini ta vona. Hi fanele hi tlhela hi lemuka leswaku munhu loyi a tsalaka xitshuriwa a tshama emadorobeni na loyi a tsalaka xitshuriwa a tshama ematikoxikaya va nge fani. Leswi swi hi kombisa leswaku mutsari un'wana na un'wana u ta va na maandlalelo ya yena ya timhaka ku ya hi lomu a humaka kona. Xiyimo xa matimu ya mutsari na mbangu lowu a hanyaka eka wona swi nga ka swi nga papalatiwi eka nghingiriko wo xopaxopa matirhiselo ya ririm'i eka matsalwa.

Swin'wana leswi hi faneleke ku swi tekela enhlokweni eka ku xopaxopa ririm'i eka matsalwa i ku tiva tinxaka na xivumbeko xa matsalwa. Tsalwa rin'wana na rin'wana ri na xivumbeko na maandlalelo ya rona ri ri roxe. Eka tindzimi ta hina, tinxaka tin'wana ta matsalwa leti hi nga na tona ti nga katsa: novhele, ntlangu, vutlhokovetseri, mfuwo wa rixaka, matsalwa ya maphephahungu na ya timagazini. Matsalwa lama ma boxiweke laha henhl'a a ya fani, tsalwa rin'wana na rin'wana ri na xivumbeko xa rona na maandlalelo ya rona. Ku yisa emahlweni mhaka leyi yi hlamuseriwa laha henhl'a; hileswaku matsalelo na maandlalelo ya mahungu eka novhele ya nge fani na ya vutlhokovetseri naswona ya vutlhokoveri ya nge fani na ya ntlangu, sweswosweswo.

Ku ndlandlamuxa vutivi mayelana na timhaka ta vundzhaku bya xitshuriwa na bya mutsari mayelana na ta mahanyelo, tipolitiki na swa mfuwo ku fanele ku langutisa leswi landzelaka:

Mbangu wa ndhavuko.

- Rixaka rin'wana na rin'wana ri na mahanyelo ya rona ku ya hi ndhavuko. Timhaka ta ndhavuko ti fambelana na mikhuva na mitoloveloi leyi rixaka rolero ri hanyaka ha yona. Ku nyika xikombiso xa mhaka leyi, ku ya hi timhaka ta swa mfuwo wa Xitsonga:
 - Ku xewetana.

Loko munhu lontsongo a xewetana na munhu lonkulu: Loko a ri wa xisati u fanele a khinsama kasi loko a ri waxinuna u fanele a ntluntlama ku kombisa nhloniph. Kasi loko nsati a xewetana na nuna u fanele a khinsama.

- Timhaka to gangisa

Ku ya hi timhaka ta swa mfuwo wa Xitsonga munhu loyi a gangisaka un'wana i munhu wa xinuna. Hi mikarhi

liyani ya khale vatswari a va swi kota ku gangisela jaha nsati.

Nghingiriko: Sweswi a hi tekeni tsalwa ro karhi kutani hi endla leswi landzelaka:

- Xana ku na leswi tikombaka leswaku mutsari u kuceteriwile hi timhaka ta mbangu wa ndhavuko lowu tsalwa leri ri tsariweke hi wona.?
- Hi swihi leswi hi swi lemukaka leswi siyiweke eka tsalwa hikokwalaho ko yirisiwa ku ya hi mbangu wa ndhavuko lowu tsalwa leri ri tsariweke ha rona?
- Hi swihi leswi kombisaka leswaku mbangu wa ndhavuko wile na xiave eka ku hunguta leswi a swi fanele ku paluxiwa eka tsalwa?
- Xana hi kota ku lemuka swiaki na matirhiselo ya ririm kumbe maandlalelo ya mahungu lama kuceteriweke hi ntshikelelo wa swa tipolitiki ta nkarhi lowu tsalwa leri ri tsariweke hi wona?
- Kumbe mutsari u wile na xivindzi xo tsala tsalwa ra yena handle ko chavisiwa hi xiyimo xa ndhavuko wa nkarhi wolowo?

Xana mbangu wa ta Matimu/Mahanyelo ya swa tipolitiki i yini?

Mbangu wa swa mfuwo ku vuriwa yini?

- Mbangu wa swa mfuwo wu kongomisiwile eka tindhawu na mikarhi leyti timhaka ti humevelaka ka wona eka xitshuriwa lexi tumbuluxiweke. Ku tlhela ku katsiwa na moyi lowu mutsari a tsaleke a ri ka wona, matitwelo ya yena na swiyimo leswi mutsari a nga hlangana na swona eka nkarhi lowu a ri ku tumbuluxeni ka xitshuriwa xa yena.
- Ku va hi ta twisia mhaka leyti hi vuenti a hi tekeni matsalwa yo karhi hi ma xopaxopa kutani hi tivutiso leswi landzelaka:
 - Xana tsalwa leri ri nga va ri tsariwile hi mikarhi yini? Seketela
 - Xana moyi na matiwelo ya mutsari loko a tsala tsalwa leri a swi ri njhani? Seketela.
 - Xana hi ku twisia ka wena mutsari u boxile hinkwaswo leswi a swi fanele ku va swi boxiwa eka tsalwa leri ke?
 - Xana xiyimo xa swa tipolitiki xi wile na xiave muni eka xitshuriwa lexi ke?
 - Xana nkongomelo wa tsalwa leri hi wihi?
- *Nghingiriko wo engetela:*

Teka matsalwa lama landzelaka kutani u kombisa ku hambana na ku yelena ka wona. Tirhisa swivutiso leswi nga laha henhla ku endla mpimaniso wa wena: Xisomisana F.A Thuketana, Mulungu Ntima na Hi ya kwih Maluleke. Loko u nga swi kota ku kuma tibuku leti, u nga ha tirhisa tin'wana na tin'wana leti wena u nga tikumaka.

Xana mbangu wa vundzhaku bya ta mahanyelo na swa tipolitiki ku vuriwa yini?

Mavonelo ya mutsari i ndlela leyti mutsari a andlalaka hungu ra yena hakona. Hileswaku i ndlela leyti mutsari a vonisaka xiswona timhaka to karhi. Leswi swi nga kombisa na ndlela leyti a hlamuserisaka xiswona timhaka kumbe ndlela leyti a twisisisaka xiswona mhaka yo karhi. Hakanyingi ndlela leyti a vonisaka xiswona mhaka yaleyo u tlhela a kota na ku yi yimela. Ndlela leyti mavonelo ya mutsari ya tihlawulekisaka hiyona eka matsalwa ya nga tikomba hi hlawulelo na malongoloxelo ya marito. Loko hi xopaxopa matsalwa hi nga swi kota ku lemuka leswaku mutsari u le ku soleni, kumbe ku tsakeleni ka mhaka yo karhi leyti a hi byelaka yona. Ku va hi kota ku lemuka leswi, hi kota ku vona na ku lemuka mavonelo ya mutsari.

- Hlaya ndzimana leyi nga laha hansi u ri karhi u tekela enhlokweni mavonelo ya mutsari..

Hambi munhu a nga n'wi tivi Ximambana loko u hlangana na yena ro sungula a wu to vhela u swi vona leswaku a nga tswalekangi kahle. Xiyimo xa miri wa yena a ku ri lexiya xa nkolo wa ncololwana. Switihlwana swa yena leswo dhludhleka a swi tshamele hi le mombyeni ongeti Mumbi wa hina u lo n'wi lan'wa hi swona. Loko a famba lahaya a wu ta kala u anakanya leswaku i nyoka loko yi famba esaveni.

Swivutiso:

- Xana vonelo ra mutsari ra ximunhuhatwa lexi xi paluxiwaka eka ndzimana leyi nga laha henhla hi rihi?
- Hi swi tivisa ku yini leswaku mutsari u teka ximunhuhatwa lexi hi ndlela leyi hi yi boxeke laha henhla?

Xana xikongomelo xa mutsari eka tsalwa i yini?

Xikongomelo xa mutsari eka tsalwa hi leswi mutsari a lavaka ku swi fikelela loko a tsala tsalwa ra yena. Hakanyingi mutsari u va a ntlhontlihiwile miehleketo hi mhaka yo karhi eka ndhawu leyi a tikumaka a ri ka yona. Ku tlhontlihiwa ka yena ka miehleketo, swi n'wi susumeta ku lemukisa vanhu mhaka leyi hi ndlela yo tsala tsalwa. Hikokwalaho loko mutsari a tsala tsalwa a ngo tsala ntsenantsena kambe i mburisano wo lemukisa vanhu ntlhontliho kumbe xikongomelo lexi a nga na xona.

Mutsari a nga tsala tsalwa ra yena ku ya hi swikongomelo swo hambarahambana. Swin'wana swa swikongomelo leswi mutsari a nga lavaka ku swi fikelela ku nga va ku endlela leswaku vaamukeri va mahungu va hungasa, ku hlohotela vanhu mayelana na mhaka yokarhi na ku lemukisa vanhu mhaka yokarhi leyi va nga yi tekeriki ehlokweni.

Nghingiriko;

A hi tekeni tsalwa ro karhi leri hi ri tirhisaka exikolweni kutani hi endla leswi landzelaka:

- Xana nkongomelo wa mutsari eka tsalwa leri hi wihi?
- Xana tsalwa leri i ro hungasa ntsena, kumbe ku hlohotela, ku dyondzisa na ku lemukisa vanhu mhaka yo karhi ke? Seketela nhlamulo ya wena.
- Hi tihi tindlela leti mutsari a ti tirhisaka ku fikelela nkongomelo lowu?

A hi lemukeni leswaku loko hi kota ku lemuka nkongomelo eka tsalwa swi ta hi pfuna na ku lemuka tindlela na maandlalelo lama mutsari a ma tirhisaka ku fikelela xikongomelo xa yena.

Xana thoni ya mutsari i yini naswona hi yi lemukisa ku yini?

Thoni ya mutsari yi paluxeka ku ya hi leswi mutsari a andlarisaka xiswona hungu ra yena. Maandlalelo ya hungu ya katsa ndlela leyi mutsari a hlawulaka marito ha yona, mavumbelo ya swivulwa na matirhiselo ya ririmii ro gega loko a ri karhi a humesa hungu ra yena. Thoni ya mutsari yi tlhela yi hi kombisa na moyo lowu mutsari a nga eka wona loko a andlala hungu rolero. Hi ku xiyaxiya thoni ya mutsari ha swi kota ku lemuka leswaku loko mutsari a tsala hungu ro karhi moyo wa yena a wu khunguvanyekile, a tsakile kumbe moyo wa yena a wu rhurile. Kahlekahe thoni ya munhu yi paluxa leswi munhu yaloye a titwisaka xiswona eka mbulavulo wa yena.

Nghingiriko wo sungula:

A hi xiyaxiyeni khathuni leyi nga laha hansi kutani hi hlamula swivutiso leswi yi landzelaka.

[Khathuni leyi yi huma eka: Cartoon stock.com]

- (a) Hlamusela mbangu wa khathuni leyi hi vuenti.
- (b) Hi ku vona ka wena xana vundzhaku lebyi endleke leswaku ximunhuhatwa xa
A xi vulavula hi ndlela leyi xi vulavulaka hi yona hi byihi?
- (c) Kombisa muxaka wa thoni ya swimunhuhatwa swa A, B na C ku ya hi
leswi va vulavurisaka xiswona laha ka khathuni.
- (d) Hi swihi swihlawulekisi kumbe hikokwalaho ka yini tithoni leti u ti boxeke eka xivutiso xa A, B na C ti hambanile?

Loko hi endlile nghingiriko lowu nga laha henhla hi ndlela ya vutihlamuleri hi ta kota ku lemuka leswi:

-Thoni yi fambelana na xiyimo lexi munhu a tikumaka a ri ka xona.

-Thoni yi kombisa matitwelo ya munhu.

-Thoni yi kombisa ku khumbeka ka munhu hi mhaka yo karhi.

Swin'wana leswi nga pfunetaka eka ku lemuka thoni eka matsalwa hi leswi landzelaka:

Tafula ro kombisa swiave swa tihoni:

Thoni yo hlamusela hungu hi ndlela yo hola.	Thoni yo hlamusela hungu hi ndlela ya mafundza.	Thoni yo phofula matitwelo
Thoni ley iyi tihlawulekisa hikuva hungu ra kona ro va mburisano wa timhaka ta mahanyelo ya siku na siku. Hakanyingi eka hungu lero tano mutsari wo hi rungulela timhaka leti nga humelela kumbe leti a ti voneke. Eku runguleni ka yena hungu leri, u va a nga ri na xiave kambe wo va murunguri ntsena.	Thoni ley iyi tihlawulekisa hikuva timhaka ta kona ti ri ta mafundza. Ririm ieri tirhisiwaka ri landzelela maendelo kumbe mafambiselo ya timhaka ku ya hi lawulelo ra xiyenge xo karhi. Eka hungu leri mutsari u rungula hungu hi ku landzelela milawu yo karhi ya maendelo eka xiyenge xolexo.	Thoni ley iyi kombisa matitwelo ya leswi munhu a nga na swona embilwi-ni. Hi mikarhi leyo tala hilaha munhu a kombisaka ku khumbeka ka yena. Eka hungu leri, mutsari u susumetiwa hi ku khumbeka ka yena ka mhaka yo karhi kutani a phofula matitwelo ya yena.
Matsalwa lama talaka ku tihlawulekisa hi ku humelerisa thoni yo hola.	Matsalwa lama talaka ku tihlawulekisa hi ku humelerisa thoni ya mafundza	Matsalwa lama talaka ku tihlawulekisa hi ku humelerisa thoni yo phofula matitwelo..
A swi olovi ku endla ndzelekano hi ku va matsalwa lama ya wela eka xi-yenge xo karhi ntsena kambe leswi hi vulaka swona hileswaku muxaka lowu wa tsalwa wu taleriwile hi thoni yo hola. Xikombiso: <ul style="list-style-type: none">• Dikixinari• Novhele• Matsalwa ya le ka phephahungu, timagazini.	A swi olovi ku endla ndzelekano hi ku va matsalwa lama ya wela eka xi-yenge xo karhi ntsena kambe leswi hi vulaka swona hileswaku muxaka lowu wa tsalwa wu taleriwile hi thoni yo hola. Xikombiso: <ul style="list-style-type: none">• Mapila ya mafundzha• Tsalwavutitivisi• Ajenda na makanelwa• Swiphato swa rixaka.	A swi olovi ku endla ndzelekano hi ku va matsalwa lama ya wela eka xi-yenge xo karhi ntsena kambe leswi hi vulaka swona hileswaku muxaka lowu wa tsalwa wu taleriwile hi thoni yo hola. Xikombiso: <ul style="list-style-type: none">• Tiatikili.• Matsalwa ya swa tipolitiki• Mapapila ya xinghana.

7. KU HAMBANAHAMBANA LOKU NGA KONA EKA RIRIMI

Swilaveko swa XIPHOKHAMA

- Tirhisa rhejisitara leyi faneleke: Ya mafundza kumbe ya nkamafundza, Xikombiso: U nga tirhisa maendlelo ya nkamafundza na ku tirhisa munhu wo sungula eka papila ra xinghana/xikaya kutani u tirhisa maendlelo ya mafundza eka papila ra ximfumo.
- Tirhisa ririmi ra mafundza na ra nkamafundza (ririmi ra mphatlukwana/ra le xitaratini, ririmi leri tirhisiwaka laha ku hlanganeke vanhu va tindzimi to hambanahambana kumbe jagoni) hi mfanelo.

Loko vadyondzi va endla mpfuxeto, va hlela no hlayisisa ntirho wa vona va fanele va hunguta marito lama nga pfuniki nchumu, ririmi ra mphatlukwana/ririmi ra le xitarateni na ririmi ra nhlamba; va fanele va tlhela va kambela vundzeni, xitayili na rhejisitara (nhlawulo wa marito).

MIGINGIRIKO YO TILULAMISELA

Mudyondzisi a nga hlamusela vadyondzi leswaku vanhu hinkwavo va vulavula hi tindlela to hambana ku ya hi swiyimo na mimbangu yo hambana. Tindlela leti to hambana ta mavulavulelo ti vuriwa tirhejisitara ta ririmi. Ririmi rin'wana na rin'wana ri na rhejisitara (nhlawulo wa marito) ya mafundza na ya nkamafundza.

Mudyondzisi u ta vutisa swivutiso leswi landzelaka ku endlela ku hloholotela ku tekeriwa enhlokweni tirhejisitara ta ririmi:

- i. 'Leswi u vulavurisaka xiswona laha ttilasini swa fana na leswi u vulavurisaka xiswona ekaya xana?'
- ii. 'Leswi u vulavurisaka xiswona loko u ri na vanghana va wena lava mi ringanaka swa fana na leswi u vulavurisaka xiswona loko u ri na vanghana va wena lavakulu?
- iii. 'Xana mavulavulelo ya wena loko u ri na mudyondzisi kumbe dokodela wa wena ya hambanile na ya loko u vulavula na munghana wa wena eka riqingho ke?'

Hi mintlawa ya n'wina, burisanani matirhisele ya rhejisitara ya nkamafundza kumbe ya mafundza loko mi vulavula na vanhu lava longoloxiweke laha hansi. Xana vanhu lava mi nga va pfuxerisa ku yini? Avelanani leswi mi nga twanana swona na ttilasi hinkwayo.

- i. Munghana wa ntiyiso/wo tshembeka.
- ii. Vatswari va wena.
- iii. Nhloko ya xikolo xa wena.
- iv. N'wana lontsongo loyi a lahlekeke.
- v. Kokwana wa wena wa xisati.
- vi. Munhu lonkulu loyi u nga n'wi tiviki.

Hi mintlawa ya n'wina, burisanani hi ndlela leyi mi nga vulavulaka hi yona eka swiyimo/tindhawu leti landzelaka: Mi ta vula yini? Avelanani leswi mi nga twanana swona na ttilasi hinkwayo.

- i. Siku leri u tihumeseke hi rona na munghana wa wena.
- ii. Ku hlangana eka swakudya swa madyambu na ndyangu hinkwawo.

iii. Ku endzeriwa loku hlawulekeke hi muendzi wa nkoka.

Burisanani hi tindlela leti nga tirhisiwaka ku hambanisa exikarhi ka tirhejisitara na hindlela leyi tirhejisitara ti kucetelaka ririm i hakona. Xiya marito lama longoloxiweke eka tafula leri nga laha hansi kutani u kombela vadyondzi leswaku va vula leswaku hikokwalaho ka yini, na leswaku va nga tirhisa marito lawa loko va vulavula na mani na leswaku va nga ma tirhisa eka mbangu wihi?

Rito	Xikongomelo (HIKOKWALA-HO KA YINI)	Vaamukeri va mhungu (NA MANI)	Mbangu (KWIHI)
Manana			
Wansati			
Ntombi			
Mubvana			
Thugamama			
Noni			
Tatana			
Wanuna			
Mufana			
Jaha			
Ngon'wa			
Nguluve			

Ku hambanahambana loku nga kona eka ririm i ku va kona loko ku ri na ku tekela kutsongo ka ntivomarito, xivumbeko na/kumbe mapeletelo eka bulavulo. Swikombiso swa ku hambanahambana loku nga kona eka ririm i hi leswi: marin'wana, rhejisitara (nhlawulo wa marito), ririm i ra mpambukwa/ra le xitarateni, ririm i leri tirhisiwaka laha ku hlanganeke vanhu va tindzimi to hambanahambana na switayili swo hambanahambana swa mavulavulelo.

MARIN'WANA

Hi xitalo ririm i ri vumbiwa hi marin'wana yo karhi.

Ririn'wana i mavulavulelo yo karhi ya ririm i lama tirhisiwaka hi vaakatiko vo karhi. Ririn'wana ri hambana swinene na swivumbeko swin'wana swa ririm i rin'we hi tlhelo ra marito, swivumbeko na/kumbe mapeletelo.

Rito 'ririn'wana' i ririm i rin'we leri tirhisiwaka hi tindlela to hambana ku ya hi swifundzha swo karhi, vaakatiko kumbe rixaka ro karhi.

Ku hambana loku nga kona mayelana na ririn'wana ku nga va kona eka xiyimo xin'wana na xin'wana xa ririm i, leswi katsaka ku hambana loku nga kona eka mapeletelo, ntivoririm i, ntivonhlamuselo na ku hambana ka matirhiselo ya ririm i.

Marin'wana ya avanyisiwile hi tinxaka leti landzelaka:

Marin'wana ku ya hi miganga: lawa i mavulavulelo yo hambanahambana ya ririm i rin'we ku ya hi muganga.

Marin'wana ya xinkadyana: lawa i mavulavulelo yo hambanahambana ya ririm i rin'we lama tirhisiwaka eka swiyimo swo karhi ku ya hi matumbulukelo ya matimu ya rona.

Ririn'wana ra nhlangano wa vanhu vo karhi: lawa i mavulavulelo yo hambanahambana ya ririm i rin'we lama tirhisiwaka hi vanhu lava welaka eka tiliasi ya ntlawa wo karhi.

Ririn'wana ra nhlangano wa vanhu vo karhi ri tirhisiwa ku hlamusela ku hambana loku nga kona exikarhi ka mbulavulo/xipichi lexi kumekaka eka mintlawa kumbe titilasi to karhi.

Ehenhla ka ku hambana ka marin'wana ya rirmi ro karhi, ku na ririm ieri ringanisiweke ra ririm rolero. Ririm ieri ringanisiweke hi ieri vanhu hinkwavo lava tirhisaka marin'wana yo hambanahambana va ri tirhisaka leswaku ku ta va na ntwanano hi tlhelo ra swa mafundza. I ririm ieri tirhisiwaka hi mfumo na vanawu, hi vaswihangalasamahungu na hi swiyenge swa tidyondzo.

XANA RHEJISITARA (NHLAWULO WA MARITO) I YINI?

AVUXENI, MUCHAVISEKI PHURESIDENTE. HI KHENSA KU ENDZERIWA HI N'WINA.

U NGA VITANI MUDYONDZISI WA WENA U KU 'WENA' KUMBE 'VAYIZA'

UNGA VITANI VATSWARI VA WENA KUMBE VANHULAVAKULU EKA WENA U KU 'VANHUNDZINA'

- Hinkwerhu hi vulavula hi tindlela to hamabana ku ya hi swiyimo leswi hi vaka hi ri eka swona.

Ku hambanahambana loku nga kona eka ririm iku humelerisa leswi landzelaka:

- Xiyimo xo karhi (MBANGU)
- Swikongomelo swa mbulavurisano (XIKONGOMELO)
- Vuxaka exikarhi ka vavulavuri (VAAMUKERI VA MAHUNGU)
- Rhejisitara (nhlawulo wa marito) i muxaka wo karhi wa ririm iowu tirhisiwaka hi xikongomelo xo karhi kumbe eka mbangu wo karhi wa laha vanhu va kumekaka kona. Loko hi vulavula kumbe ku tsala ha tihlawulela leswaku hi lava ririm ieri hi ri tirhisaka ri va ra mafundza hi ndlela yihi. Nhlawulo iowu wu tiveka tanihi nhlawulo wa marito lama (rhejisitara) hi ma tirhisaka. Nhlawulo wa rhejisitara leyi faneleke wu lawuriwa hi timhaka tinharhu: vaamukeri va mahungu, xikongomelo na mbangu.
- Swilo leswinharhu hi swona swi lawulaka loko ku ri ku hi fanele ku tirhisa rhejisitara ya mafundza kumbe ya nkamafundza.
- Rhejisitara swi vula ku tirhisiwa ka marito yo hambanahambana, xitayili, ntivoririmi, ku tlakuka ka rito na thoni ya mimbangu na swiyimo swo hambanahambana. Xikombiso: switsariwa swa ximfumo swi tsariwa hi rhejisitara ya mafundza kasi mapapila ya xinghana/xikaya hixitalo ya tsariwa hi rhejisitara ya nkamafundza.

Leswi landzelaka i swikombiso swa swiyimo swo angarhela leswi swi nga endlekaka leswaku ku tirhisiwa rhejisitara ya mafundza kumbe ya nkamafundza eka swona.

	NKAMAFUNDZA	MAFUNDZA
VAAMUKERI VA MAHUNGU	Ku suka eka varhangeri ku ya eka lava nga ehansi ka vona	Ku suka eka lava nga ehansi ku ya eka varhangeri.
	Ku suka eka muthori ku ya eka muthoriwa	Ku suka eka muthoriwa ku ya eka muthori
	Exikarhi ka vanghana na vandyangu	-
XIKONGOMELO	Ku tsakisa kumbe ku tivisa	Ku tivisa
	Ku tumbuluxa vuxaka bya le kusuhi	Ku hlayisa vuxaka bya mafundza
	Ku sindzisa	Ku sindzisa
MBANGU	Eka vutihlanganisi bya munhu hi yexe	Eka vutihlanganisi bya swa mabindzu/mapapila
	Eka tqingho ta munhu hi yexe	Eka tqingho ta swa mabindzu
	Eka tidayari	Eka swiviko
	Eka mimbulavurisano ya ntolovelو	Swirhambo, switsariwa wa xinawu, mimbulavulo/swipichi swa mafundza, swiboho leswi tekiweke hi vaahluri
		Switsariwa swa Vukhongeri
		Inthavhiyu ya ntirho

Swikombiso swa tirhejisitara (nhlawulo wa marito) to komba ku xixima/hlonipha eka Tindzimi ta Xintima:

Matirhiselo ya marito yo xixima/hlonipha leswi kombisiwaka hi swirhangi, swilandzi na masivinene lama kombaka vanhu i xikombiso xa rhejisitara (**nhlawulo wa marito**) ya mafundza eka Tindzimi tin'wana ta Xintima. Rhejisitara yi nga kombisa ku xixima/hlonipha hi ku tirhisa risivinene ra munhu wa vumbirhi eka vunyingi 'n'wina' loko ku vulavuriwa na vanhu lavakulu.

RHEJISITARA (NHLAWULA WA MARITO) RA NKAMAFUNDZA: RIRIMI LERI TIRHISIWAKA LAHA KU HLANGANEKE VANHU VA TINDZIMI TO HAMBANAHAMBANA NA RIRIMI RA MPAMBUKWA/RA LE XITARATENI

Ririm ieri tirhisiwaka laha ku hlanganeke vanhu va tindzimi to hambanahambana i ririm ieri tirhisiwaka eka mavulavulelo ya ntolovelو eka tindhawu to fana na le timayini laha ku hlanganeke vanhu vo huma eka tindhawu to hambanahambana. I ririm ra nkamafundza kambe ra ha tekiwa tanihi xiphemu xa muxaka wa ririm ilexi amukelekaka. Vanhu va nga tirhisa ririm ieri eka swiphemu swo tala swa phephahungu, eka tinhlengeletano ta mabindzu ta nkamafundza, kumbe loko va vulavula na vanghana kumbe vatirhikulobye. I ririm ieri tirhisiwaka eka swiyimo/tindhawu to hungasa, i ririm ieri hi ri tirhisaka loko hi ri eku tikandzeni hi tiwiserile, loko hi ri karhi hi humelerisa swihundla na ku navela ka hina, hi ri ku vulavulen i ndlela yo olova, yo kongoma, hi tshunxekile hilaha swi kotekaka hakona. A hi tinxaka hinkwato leti avaka tindzimi hi ndlela yo fana exikarhi ka tinxaka to hambanahambana ta ririm, xikombiso: ku na marito matsongo ya ririm ra mpambukwa/ra le xitarateni eka tindzimi tin'wana ta Vantima.

Swikombiso swa marito na swivulwahava leswi tirhisiwaka laha ku hlanganeke vanhu va tindzimi to hambanahambana

Ririmi	Swikombiso
Xitsonga	Ku dyisa munhu hi tiphayiphi Ximatsatsa Wa mbilu Xiheyihayi Wa borha wena U ndzi vonela ebodhleleni Ku tidyisa mahele Ku dirayivha/paka nyama Ku dirayivha/paka thyaka Ndzi shapu Ta vuya N'ta ku napa U nga ndzi jwayeli/tolovel

RIRIMI RA MPAMBUKWA/RA LE XITARATENI

‘Ririmi ra mpambukwa/ra le xitarateni’ i ririmi ra nkamafundza leri talaka ku tirhisiwa hi ntlaw wa vanhu vo fana na vantshwa, lava tirhisaka marito/matheme ya Xinghezi yo fana na ‘cool’, ‘awesome’, ku ‘grand’ na man’wana – Ku hambana loku nga kona exikarhi ka ririmi leri tirhisiwaka laha ku hlanganeke vanhu va tindzimi to hambanahambana na ririmi ra mpambukwa/ra le xitarateni, hileswaku ririmi ra mpambukwa/ra le xitarateni a ri si amukeleka eka mavulavulelo ya mafundza, kasi marito lama tirhisiwaka eka ririmi leri tirhisiwaka laha ku hlanganeke vanhu va tindzimi to hambanahambana, xikombiso: marito ya Xinghezi ‘Good show!’ ya amukelekile.

Ririmi ra mpambukwa/ra le xitarateni ri tlhela ri va ehansi hi vufundza loko ri pimanisiwa na leri tirhisiwaka laha ku hlanganeke vanhu va tindzimi to hambanahambana naswona ri tirhisa marito na swivulwana leswi nga tekiwiki tanihu xiphemu lexi ringanisiweke kumbe lexi amukelekaka.

Hi xitalo ririmi ra mpambukwa/ra le xitarateni ri tirhisiwa hi swirho swa mintlawa yin’wana yitsongo yo fana na vantshwa, kumbe swirho swa mintlawa ya rixaka ro karhi kumbe swa mintirho yo karhi. Ririmi rin’wana ra mpambukwa/ra le xitarateni ri na nhlamba. Leswi landzelaka i swin’wana swa swikombiso swa ririmi ra mpambukwa.

- *Zwakala* (Rito ra xitsotsi ro vula leswaku ‘tana’).
- *Jampas* (namadyambu).
- *Grand* (Gidi).
- *Bucks* (Tirhandi).

Leswi landzelaka i swikombiso swa switshuriwa leswi nga tirhisiwaka ku pfuna vanhu leswaku va vona ku tirhisiwa ka ririmi leri tirhisiwaka laha ku hlanganeke vanhu va tindzimi to hambanahambana.

- Switshuriwa swa mafenza.
- Mimbulavulo/Swipici swa nkamafundza.
- Eka mimbhurisano ya nkamafundza.
- Eka swikhokhonono.

Jagoni (Ririm ieri tirhisiwaka eka swiyimo swo karhi)

Xikombiso xa xifaniso xa va xiyenge xa vutshunguri lava na vona va tirhisaka ririmi/matheme lama tiviwaka hi vona ntsena.

Jagoni (Ririm ieri tirhisiwaka eka swiyimo swo karhi) i matheme na swivulwana swo karhi leswi tirhisiwaka etindhawini to karhi to tani hi le bindzwini, entirhweni kumbe hi ntlawa wun'wana na wun'wana wo karhi (Xikombiso: Vatirhisi va khompyutha va nga tirhisa swo fana na 'CPU', 'RAM', *Mouse*, *Monitor* na swin'wana; Rito 'LOVE' ri tirhisiwa hi vatlangi va thenisi ku vula leswaku mutlangi u na tandza 'ziro'). Loko ku tirhisiwa jagoni (ririmi ieri tirhisiwaka eka swiyimo swo karhi) hi xikongomelo xa leswaku vayingiseri/vahlayi va nga twi nchumu hi leswi vuriwaka, i mhaka leyti tikaka no vava swinene.

Swihlawulekisi swa Jagoni (Ririm ieri tirhisiwaka eka swiyimo swo karhi)

- Ri tirhisa marito yo leha no hlanganisa nhloko.
- Vusasekisi: Nyimba: Ku tika, ku biha emirini.
- Swivilwahava leswi nga pfuniki nchumu: xik: Sweswi hi nkarhi lowu, Ku suka laha ndzi nga yima kona, Swi tikomba onge.
- Maendli lama nga lavekiki: Ematshan'wini yo vula leswaku 'Hi **endla** ndzavisiso' ku nga vuriwa leswaku 'Ha lavisia'; ematshan'wini yo vula leswaku 'Hi **endla** nxopelo' ku nga vuriwa leswaku 'Ha xopela'.
- Swihlawulekisi swo huhula: I marito yo karhi lama nga pfuniki nchumu eku humeleriseni ka nhlamuselo.

SWIKOMBISO SWA JAGONI (RIRIMI LERI TIRHISIWAKA EKA SWIYIMO SWO KARHI)

Ntlawa	Jagoni	Nhlamuselo
Van'wamabindzu	Mbhukuto	Ku xaveka
	Seli (<i>sale</i>)	Ku ehlisiwa ka minxavo.
	Machonisi	Munhu loyi a lombisaka vanhu mali.
Marito lama tolreveleke ku tirhisiwa eka ntlangu wa bolo ya milenge	Huku/khona	Loko bolo yi rahiwa kusukela ekhonweni.
	Skwephasi	Bolo yi suka eka tlhelo ra ximatsi yi raheriwa eka mutlangi un'wana eka tlhelo ra xinene; kumbe yi suka eka tlhelo ra xinene yi raheriwa eka ra ximatsi.
	Ku hila	Ku raha bolo hi xirhendze.
	Hethiriki	Hiloko mutlangi a korile tibolo tinharhu eka ntlangu wun'we siku rero.
	Bureyisi	Hiloko mutlangi a korile tibolo timbirhi eka ntlangu wun'we siku rero.
	Khixi	Hiloko bolo yi hundzisiwile hi le xikarhi ka milenge ya mutlangi leswi endlaka leswaku a hlekiwa.
	Vhuvhuzela	I xichayachayana lexi tirhisiwaka ku huhutela loko ku tlangiwa ku ri ndlela yo khuzela.

Ririm, matimba na rhejisitara (nhlawulo wa marito)

- Loko matimba ma ringana, swi vula leswaku na swiendlo swa ringana: Loko ndzi ku vitana hi vito na wena u ta ndzi vitana hi vito. Loko ndzi ku vitana hi xiyimo na xivongo xa wena na wena u ta ndzi vitanisa xisweswo.
- Laha matimba ma nga ringaniki, swiendlo na swona a swi nge ringani: Loko u vitana dokodela ra wena u nga ku: Dokodela Khosa kambe yena a ku vitana hi vito a ku: Basani.
- Laha vanhu va tolovelaneke swinene, hi xitalo ku vitananiwa hi mavito yo duvulela. Xikombiso: bra Biza, Tsakzo, Maphexana, Sbarara na man'wana.
- Laha vanhu va nga tolovelanangiki swinene, a ku na ndlela ya ntoloveloye ku vitananiwaka hi yona. Xikombiso: Mabalana wa le posweni, a nga ha vitaniwa hi ndlela ley: Buti luya wa le posweni; muchayeri wa bazi loyi u n'wi vonaka masiku hinkwawo, a nga ha vitaniwa hi ndlela ley: Dirayivha luya wa bazi.
- Laha ku tolovelana ku nga ka xiyimo xa le henbla, ku tirhisiwa xivumbeko xa ntsongahato xa mavito, minkomiso ya mavito na swiyimo leswi kombisaka ku tolovelana hi tlhelo ra vuxaka. Xikombiso: Tsaki, Bully, Rosy, Hansie, daddy, mama na swin'wana.
- Laha ku tolovelana ku nga ka xiyimo xa le hansi, ku tirhisiwa mavitoxidzi ya vanhu. Xikombiso: Peter, Suzanne, Khensani, Tinyiko, Grace na man'wana.

Xitayili

- Xitayili swi vula maendlelo yo hambarahambana yo ka ya nga fani na man'wana lawa mutsari a lulamisaka marito ku fikelela mbuyelo wo karhi. Xa nkoka hi xitayili i ku hlanganisa miehleketo ley faneleke ku humelerisiwa hi mavonelo ya mutsari. Malulamiselo lawa ya marito ya katsa nhawulo wa marito wa munhu wo karhi na swin'wana swo fana na vulehi na xivumbeko xa swivulwa, thoni na matirhiselo ya xikhovolelo.
- Theme ra 'xitayili' ri vula rimi ro karhi leri avanyisiweke hi switayili swa mafundza na nkamafundza, leswi kongomisiweke eka xiyimo lexi ku nyikiwaka mbulavulo/xipichi kumbe laha ku nga eku vulavuriweni.

Hi nga vulavula hi ndlela ya mafundza kumbe ya nkamafundza; nhawulo wa hina wa xitayili xa mavulavulelo wu ta lawuriwa hi swiyimo swo karhi. Eka minkhuvo leyi nga lulamisiwa hi ndlela ya ximfumo ku fanele ku nyikiwa mbulavulo/xipichi xa mafundza minkarhi hinkwayo, vuleteri bya mani na mani hi xitalo a byi nyikiwi hi ndlela ya mafundza; eka mbulavulo wo va vanhu va tibulela ntsena ku tirhisiwa ndlela ya nkamafundza; mbulavurisano exikarhi ka varhandzani ehenbla ka swilo leswi nga riki swa nkoka wu nga va wu ri hi ndlela ya nkamafundza ya xiyimo xa le henbla. Hi nga ringeta ku boxa xiyimo xa mafundza lexi hlawuriweke ku ya hi swivangelo swo tala:

- muxaka wa leswi humelelaka.
- tinxaka to hambarahambana ta mahanyelo, malembe, na ku hambana kun'wana loku nga kona exikarhi ka vatekaxiave.
- ntirho wo karhi lowu faneleke ku endliwa, xikombiso: ku tsala kumbe ku vulavula na ku katsiwa ka matitwelo ya mutekaxiave un'we kumbe ku tlurisa.

8. VUXAKA EXIKARHI KA RIRIMI NA NDHAVUKO

Swilaveko swa XIPHOKHAMA: Kombisa ku twisia vuxaka exikarhi ka ririm na ndhavuko hi ku kombisa ku xixima swikhedzehedze swa ndhavuko.

Xana ndhavuko i yini?

- Ndhavuko swi vula leswi rixaka ri kholwaka eka swona, mintolovel, minkoka, mavonelo ,na matikhomelo ya rixaka ro karhi kumbe vanhu, kumbe ntlawa wo karhi wa vanhu exikarhi ka mindhavuko yin'wana. Ndhavuko wu komba vuandlalo hinkwabyo bya micingiriko na miehleketo ya rixaka ra vanhu lava nga na mintolovel yo fana, leyhangalasiweke no tiyisisiwa hi swirho swa ntlawa xik. Ndhavuko wa Vatsonga.
- Ndhavuko wu tlhela wu vula vutshila na mintolovel ya vanhu, makombiselo yo karhi, na minantswo leyti tekiwaka yi ri ya nkoka hi rixaka kumbe ntlawa, tanahi le ka vutshila, mikhuva, ambalelo na swin'wana na swin'wana. Ndhavuko a wu yimangi ndhawu yin'we; wa cinca hi ku famba ka nkarhi.

Hi byih vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka ririm na ndhavuko?

- Ririm ieri tirhisiwaka hi vaaki va ndhawu yo karhi ri yelana swinene na ndhavuko wa vaaki va ndhawu yoleyo. Ndhavuko wa vaakatiko wu vumbiwa hi leswi munhu a faneleke ku swi tiva kumbe ku kholwa eka swona leswaku a ta kota ku tirha hi mukhuva lowu amukelekaka eka varikwavo, no endla ntirho wun'wana na wun'wana lowu amukeriwaka hi vanhu hinkwavo.
- Ririm rin'wana na rin'wana i xiphemu xa ndhavuko, naswona ri tirha no va xivoni xa swilaveko swa ndhavuko.
- Vuxaka bya ririm na ndhavuko byi lukanile swinene lero u nge swi koti ku twisia kumbe ku komba ntsakelo wa xo karhi eka xin'wana handle ka vutivi bya lexin'wana.
- Swirho swa mindhavuko yo hambana swi kombisa mavonelo ya swilo yo hambana hi matirhiselo ya tindzimi ta vona hi ndlela yo karhi (marimba ya ririm).
- Swivumbeko swa ndhavuko swi kombisiwe no hlamuseriwa hi ririm xik. Swivuriso.
- Ku kombisa ndlela yo va u ri kona emisaveni.
- Ku letela miehleketo ya munhu na swiendlo xik. Xinyenyana lexi vindzukaka xi kuma xivungu xo nona.
- Ku nyika tidyondzo ta mahanyelo.

Vundzeni na mbangu leswi nga tirhisiwaka ku dyondza vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka ririm na ndhavuko

Loko ku ri karhi ku dyondziwa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka ririm na ndhavuko, ku fanele ku tekeriwa enhlokweni leswi landzelaka: theminoloji / ntivomarito, swivuriso, swiyila na xisasi, vunene kumbe vutitsongahati, ndhavuko, maxewetelo, timhaka, magandzelelo na swivulavulelo. Leswi boxiweke laha henhla swi kucetela leswi vanhu va mindhavuko yo hambana va kombisaka ha kona leswi vutomi va byi vonisaka xiswona.

Madyondziselo na makambelelo

Micingiriko yo tilulamisela

- i. Na munghana kumbe eka xintlawana, ehleketani hi rito "xixevo". Xana ku ta xifaniso xihemiehleketweni ya wena? Boxa swakudya hinkwaswo leswi welaka eka xixevo.
- ii. Xiya leswi munghana wa wena kumbe swirho swa ntlawa va swi boxeke. Xana

swa fana na leswi u swi boxeke ke? Loko swi fana, hikokwalaho ka yini swi ri

tano? Na loko swi hambana, hikokwalaho ka yini swi ri tano?

iii. Hikokwalaho ka yini u katsile marito hinkwawo eka nongonoko wa wena? Xiya

leswi munghana wa wena kumbe swirho swa ntlawa va tsaleke swona.

iv. Xana rito “xixevo” ri kona eka tindzimi ta English, Afrikaans kumbe na le

ka tindzimi tin’wana ke? Loko ri ri kona, xana u ehleketa yini hi swona? Loko ri

nga ri kona, hikokwalaho ka yini swi ri tano?

v. Xana i yini lexì xi faneleke ku tekeriwa enhlokweni loko ku endlìwa vuhundzuluxi

ku suka eka ririmì rin’wana ku ya eka rin’wana. Xana swi ringanile ku ehleketa

hi marito ntsena ke? Xik. English na Afrikaans.

vi. Wena na munghana wa wena kumbe hi xintlawana, ehleketani hi marito lama landzelaka:

Xana u ehleketa leswaku loko ya hundzuluxeriwa eka ririmì rin’wana, ya nga vula

swo fana ke? Xana ya nga hambana njhani eka tinxaka tin’wana?

ndzhuti - vuhundzuluxi byo kongomisa - shadow (dignity)

murhi - vuhundzuluxi byo kongomisa – tree (medicine)

moya – vuhundzuluxi byo kongomisa – air (wind, mood)

malume – vuhundzuluxi byo kongomisa – uncle (maternal uncle)

vavnkulu, vavantsongo – vuhundzuluxi byo kongomisa – uncle (paternal

uncle)

mhantsongo – vuhundzuluxi byo kongomisa – aunt (maternal aunt – English),

mani (Sepedi),

hahani – vuhundzuluxi byo kongomisa – aunt (paternal aunt - English), makadzi

(Tshivenda)

vii. Anakanya hi swivuriso swa Xitsonga. Loko wo teka xivuriso xa Xitsonga u xi yisa

eka ririmì rin’wana, xi ta lahlekeriwa hi nhlamuselo ya xona hikuva xi kombisa

mavonelo na ku kholwa ka swilo swo karhi swa Vatsonga kambe ku nga ri eka

ririmi rin’wana.

Xiyani xivuriso lexì landzelaka: “**Emahlweni ka nghala yana u khome xisa**”.

- Xana xivuriso lexì xi tumbuluke njhani? Xana xi vula yini hi ndhavuko wa Vatsonga?

- Xana tindzimi tin'wana ti nga va na xona xivuriso lexi ke?
- Loko a wu fanele ku yisa xivuriso lexi eka English/Afrikaans kumbe ririmini rin'wana, i yini lexi u faneleke ku xi tekela enhlokweni loko u endla vuundzuluxi?
- Xana xivuriso lexi xi kombisa ndhavuko wa Vatsonga hi ndlela yini?

Swin'wana swa swikombiso swa matirhiselo ya ririmini leswi kombisaka vuxaka exikarhi ka ririmini na ndhavuko

Ndhavuko na ntivomarito

Swin'wana swa swidyondzeki swa ririmini swi kholwa leswaku mavonelo na matwisiselo ya ndhavuko ya vumbiwa ya tlhela ya va xivoni xa ririmini ra swirho swa rona.

Gamboko – snow (English)

Lovola – (a ri kona rito leri eka English / Afrikaans). Hikokwalaho ka yini xana?

A hi xiayaxiyeni marito lama landzelaka hi anakanya hi laha ya vumbaka no va xivoni xa mavonelo ya vavulavuri va tindzimi to hambana.

Ndhavuko na swiyila

- Swiyila i swilo leswi vanhu va tsundzuxiwaka ku ka va nga swi endli hikuva loko vo swi endla ku ta va na switandzhaku swo biha no hlekuriwa hi vanhu.
- Marito ya swiyila ya kombisa swinene minkoka na leswi vanhu va kholwaka eka swona.
- Marito ya swiyila na tinhlokomhaka ku nga va marito lama tirhisiwaka eka masalamusi.
- Mikarhi yin'wana vanhu va tlula milawu ya matirhiselo ya marito ya swiyila hikokwalaho ka swivangelo leswi landzelaka:
 - Ku lava ku voniwa.
 - Ku hlekula vufambisi.
 - Ku kombisa nkani no pfuka vanhu.

Ndhavuko na matirhiselo ya swisasi

- Xisasi i ndlela yo vula rito kumbe mhaka ya xiylia hi ndlela leyi sasekisiweke leswaku yi kota ku vuriwa exikarhi ka vanhu xik. Ku fa – ku lova, ku dakwa – ku xurha, macimba -vulongo, na swin'wana na swin'wana.
- Eka ndhavuko wun'wana na wun'wana, ku na ndlela leyi xisasi xi tirhisiwaka ha yona.

Hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- Hikokwalaho ka yini vanhu va tirhisa xisasi?

- Nyika xisasi lexi nga tirhisiwaka eka xirhambo xa ntlangu wo langutela ku velekiwa ka xihlangi.
- Nyika swikombiso swin'wana swa xisasi mayelana na ku kuma xihlangi.
- Loko a wu ri dokodela kutani u rhambiwile eka ntlangu wo langutela ku velekiwa ka xihlangi, xana a wu ta tirhisa xisasi lexi ke? Hikokwalaho ka yini?
- Hi swihi swisasi na swiaki swa ririm i swin'wana leswi nga tirhisiwaka ku humelerisa ndhavuko wa Xitsonga? Nyika swikombiso swa khume.

Ndhavuko na nhlamuselo yo engetela eka nhlamuseloxidzi

- Hi Xitsonga loko va ku munhu i mbyana, swi vula leswaku swiendlo swa yena kumbe matikhomelo ya yena a ya amukeleki.
- Hi Siswati loko va ku munhu i mbyana, swi vula leswaku swiendlo swa yena i swa xiyimo xa le henhla.

Maxewetelo eka mindhavuko yo hambana

Eka mindhavuko yo hambana ku xeweta ku nga ha vulavula hi swo fana na leswi landzelaka:

- 1) ku dya kumbe swakudya (Hi pfukile, ho dlaya hindlala; Ro vhuwa mato, molomo u na ndala)
- 2) maxelo (Hi pfukile, ho vona ndhambi).

Ndhavuko na ku titsongahata eka mbulavurisano

Ku titsongahata i mhaka ya nkoka swinene eka mbulavurisano ngopfungopfu eka ku vulavurisana exikarhi ka vanhu va mindhavuko yo hambana. Loko hi vulavula na vanhu van'wana, mhaka ya ndhavuko yi fanele ku tekeriwa enhlokweni hikuva mhaka ya ku titsongahata ya hambana ku ya hi mindhavuko yo hambana.

DYONDZO YA SWIFANISO SWO VONIWA

Vadyondzi va fanele ku va va kota ku xopaxopa switshuriwa swo voniwa hi ku xiya leswi landzelaka:

- Maendlelo ya nsindziso: Vadyondzi va fanele ku twisia hi laha ririm i switwi, ririm i ra nsindziso, ku vona swilo hi tihlo rin'we na ririm i ro onga ri kucetelaka nhlamuselo ha kona.
- Vadyondzi va fanele ku twisia hi laha ririm i swifaniso swi vaka xivoni no vumba minkoka na mavonelo: swifaniso na ririm i swi nga voyamela eka rimbewu ro karhi, xihlawuhlawu xa rixaka, xihlawuhlawu ku ya hi malembe, leswi swi lawula hi ku tiyisisiwa ka mimboyamelatihelorin'we, ngopfungopfu eka swinavetiso.
- Vadyondzi va fanele ku tiva no twisia ntokelo wo tirhisa tifonto to hambana na tisayizi, tinhlokohmaka na tinhlokohmakhantsongo.
- Vadyondzi va fanele va kota ku xopaxopa, hlamusela, pima nkoka, no kota ku angula eka tikhathuni to hambanahambana/swikhokhonono.

Swikombiso swa switshuriwa leswi nga tirhisiwaka ku dyondzisa dyondzo ya swifaniso swo voniwa: swinavetiso, tikhathuni, tiwebusayiti, swifaniso.

Micingiriko na Mahlelelo

Vadyondzi va kambela:

- Xivumbeko xa xitshuriwa.
- Ndlela leyi mutsari a kokaka rinoko ra muhlayi.

- Nkoka wa muhlovo.
- Matirhiselo ya tifonto to hambana na tifonto ta tisayizi to hambana.
- Matirhiselo ya tinhlokomhaka na tinhlokomhakantsongo.
- Matirhiselo ya maendlelo ya nsindziso ku fana na ririm'i ra switwi, ku vona swilo hi tihlo rin'we, ririm'i ro onga
- Leswi ririm'i na swifaniso swi vaka xivoni xa minkoka na mavonele.

Ku hlaya xitshuriwa xo voniwa

Switshuriwa swo voniwa swi tirhisa nkatsano wa swihlawulekisi swo voniwa na swihlawulekisi swa mbulavulo swo hambana ku kota ku hundzisela hungu eka vaamukeri va mahungu (ntshungu).

Ku kota ku hlaya xitshuriwa xo voniwa, u fanele ku langutisa xitshuriwa lexi ko hlayanyana. Humesa hungunkulu ra xitshuriwa na hi laha swihlawulekisi swo voniwa na swa mbulavulo swa xitshuriwa swo fana na xivumbeko na swihlawulekisi swa ririm'i swi tirhisanaka ha kona. Ehleketa hi xikongomelo xa xitshuriwa na ndlela leyi maendlelo lawa ya pfunaka hakona ku hundzisela hungu eka vaamukeri va mahungu.

Swihlawulekisi swa switshuriwa swo voniwa swi katsa swo fana na tlhelo ra rihlanguti ra khamera, ku vonakala, xifanisonku, mbuyelelo, muhlovo, fonto, ku hambana, xivumbeko, n'wanguano, thoni, mpfumawulo, na swin'wana na swin'wana.

Hi swihi swihlawulekisi swa nkoka swa switshuriwa swo voniwa?

Tekela enhlokweni leswi hatlaka swi ta loko u languta xifaniso ro sungula. Ku nga va nkatsano wa mihlovo, makombiselo na mfambofambo wa swirho, mimbangu, matirhiselo ya ku vonakala na ndzhuti, miehleketo yo kanetana, ku tirhisa khamera eka mahlanguti yo hambana, ku tirhisa mimfungho, na swin'wana na swin'wana.

- Xana xitshuriwa xi na ntikelo wihi eka vaamukeri va mahungu?
- Xiya matitwelo ya wena hi xifaniso, kutani u xiya leswi ya tirhisaka xiswona hi vuenti.
- Xiya mihlovo, tifonto na xivumbeko:
 - Mihlovo leyo voninga swinene, xivumbeko na matirhiselo ya tifonto to hambana swi nga koka rinoko ra vantshwa no tshembisa ntsako.
 - Mihlovo leyo rhomba, tifonto ta ntoloveloo swi nga koka rinoko ra lavakulu.
 - Mihlovo ya wasi, tshwuka, nsuku, na tifonto ta xitayili swi nga tirhisiwa ku koka rinoko ra lava tsakelaka swilo swa manyunu.

Nxopaxopo wa switshuriwa swo voniwa

- Loko ku xopaxopiwa xitshuriwa xo voniwa swi na nkoka ku tekela swivutiso leswi landzelaka enhlokweni:
- Xana i rixaka rihi ra xitshuriwa xo voniwa?
- Xana xifaniso lexi xi kombisa yini? Xana xitshuriwa lexi xi kombisa yini?
- Xana hi xihi xikongomelo xa xitshuriwa lexi? Xana u swi tivisa ku yini?
- Xana xitshuriwa xi vumbisiwe ku yini?
- Hi swihi swihlawulekisi swa nkoka leswi vonakaka swa xitshuriwa?
- Hi byihi vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka xitshuriwa xo voniwa na muxopaxopi?
- Xana xitshuriwa xi na ntikelo muni eka vaamukeri va mahungu?
- Xana xitshuriwa xo voniwa xi fikelela xikongomelo xa xona hi ndlela yihi? Xana xitshuriwa lexi xi swi kotisa ku yini ku fikelela xikongomelo xa xona hi ku hetiseka tanihi xitirho xo hundzisa hungu?

Micingiriko ya dyondzo ya switshuriwa swo voniwa

Nghingiriko wa 1

KHATHUNI

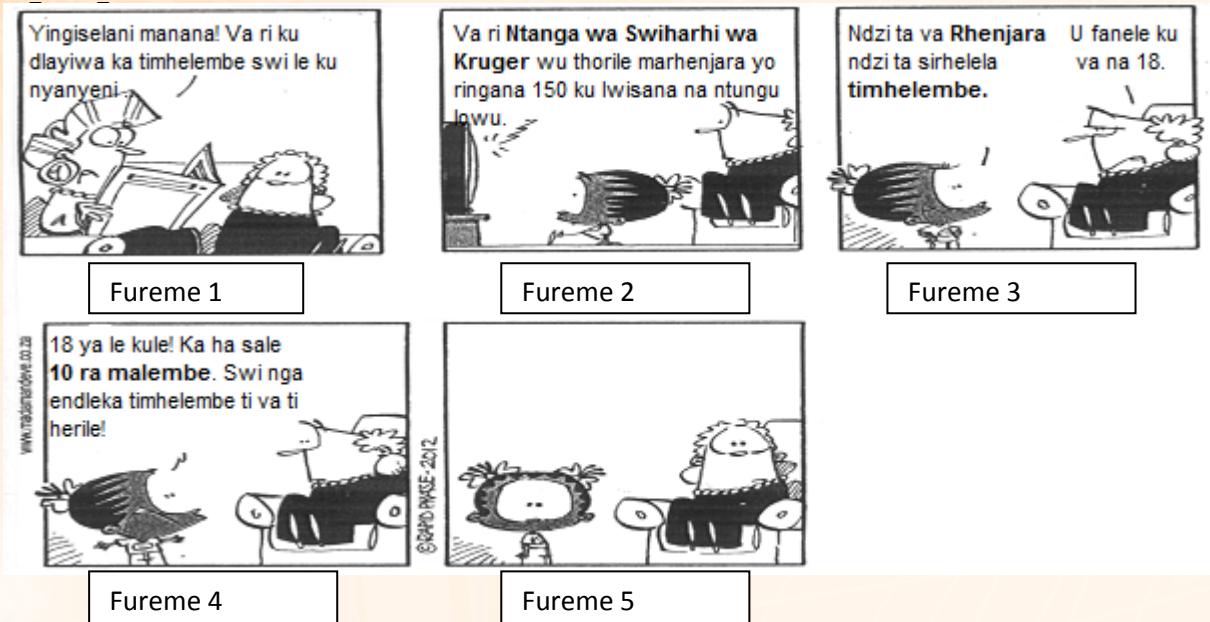

Xiya leswi: Eka khathuni leyi, mufana i Masizana kasi wansati i Martha.

No.	Swivutiso	Maraka
1	Xiya Fureme 1 Nyika tindlela Timbirhi leti mukhathuni a ti kombisaka ta leswaku manana u hlundzukile.	(2)
2	Hlawula nhlamulo leyi nga yona exikarhi ka leti nyikiweke. Tsala ntsena nomboro ya xivutiso (4.1.2) na letere (A-D) ra nhlamulo leyi nga yona. Thoni ya rito ra Masizana yi komba ku A. konyolola. B. tsaka. C. monya. D. hlamala.	(1)
3	Hikokwalaho ka yini swimunhuhatwa hinkwaswo swi miyerile eka Fureme 3?	(2)

4	Xiya Fureme 4. (a) Xana Masizana u hundzisa njhani miehleketo ya yena hi ku tirhisa ririm i ra swikoweto sva miri ke? (b) Hikokwalaho ka yini Masizana a ehleketa leswaku yena i xiphunta?	(2) (1)
5	Xana u vona swi fanerile ku va Masizana a tumbetela mana wa yena swihundla ke? Hlamusela mavonelo ya wena.	(2) [10]

Nghingiriko wa 2

[Xi cinciwile xi huma eka: *Madam and Eve TWENTY*, Stephen Francis & Rico, 2012]

No.	Swivutiso	Maraka
1	Xana switivisamahungu swo hambana (tifureme 1 na 2) swi tshikelela njhani hungu ra kathuni?	(2)
2	Xiya fureme 3 2.1 Xana xikandza xa mukhegula xi seketela njhani marito ya yena eka fureme ley? 2.2 Kombisa macincele ya mahlamuselelo ya xinhwanyetana eka fureme 2 ku ya fika eka fureme 4. 2.3 Endzhaku ko xiyisia hi vukheta fureme 5, hlamusela hi vuxoperi ntokelo wa hungunkulu leri hundzisiwaka hi khathuni ley.	(2) (3) (2)

MBULAVULO WA SWIKOWETO

MIGINGIRIKO YO TILULAMISELA

- Xana u tirhisa thekisi kumbe tilifiti loko u ta exikolweni ke?

- Xana i swikoweto swihi leswi u swi tirhisaka loko u yimisa thekisi kumbe loko u kombela lifiti?
- Xana ndhavuko wa ka n'wina wa ku pfumelela ku languta munhu lonkulu ematihlwani loko u vulavula na yena ke? Loko swi nga ri tano, xana u ehleketa leswaku swi nga tisela munhu loyi u vulavulaka na yena miehleketo ya leswaku a wu swi tekeli enhlokweni leswi a vulavulaka na wena hi swona ke?
- Xiya tikhathuni to hambanahambana kutani u tsavula swikoweto na mfambamfambiso wa swirho na hi laha swi kucetelaka mbulavulo ha kona.

Mbulavulo wa swikoweto wu bohanile swinene kambe wu vumba xiphemu xa nkoka eka vuswikoti byo vulavula hi ku angarhela. Hambiswiritano vanhu votala a va swi lemuki leswaku va le ku tirhiseni ka swikoweto loko va ri karhi va vulavula. Dyondzo yo lemukisa vanhu hi matirhiselo ya mbulavulo wa swikoweto i ya nkoka, naswona yi nga pfuna ku antswisa ku tihlanganisa na vanhu van'wana. Vutivi bya swikoweto leswi byi nga tirhisiwa ku hloholotela vanhu ku vulavula hi leswi swi va khumbaka, naswona swi nga engetela matwisiselo yo fana eka swilo swo karhi – hileswaku xikongomelo xa mbulavulo.

Mbulavurisano a wu vuli nhlamuselo ya marito ya le rivaleni kumbe hungu leri hundzisiwaka ntsena, kambe swi vula na nhlamuselo ya mahungu yo ka ya nga ri erivaleni, lama hundzisiwaka hi ku tirhisa swikoweto.

Mbulavulo wa swikoweto wu katsa mafambafambiselo ya xikandza, thoni na vuhenhla bya rito, ninginiso wa swirho na mpfhuka lowu nga kona exikarhi ka swivulavuri. Swikoweto leswi swi nga nyika vuthala na vuxokoxoko byo engetela na nhlamuselo ehenhla ka mbulavulo wa ntolovel.

Mahungu ya swikoweto ya pfumelela vanhu ku:

- tiyisia kumbe ku cinca leswi vuriweke hi marito. Xikombiso, munhu a nga ninginisa nhloko swinene ku vula "Ina" ku tiyisia leswaku wa pfumelelana na munhu un'wana, kambe ku khindlata makatla na xikombiso xo tsana loko munhu a vula leswaku "Inkomu ndzi pfukile", swi nga vula leswaku, hi ntiyiso swilo a swi tshamisekangi.
- hundzisa mahungu mayelana na ku titwa ka vona emimoyeni ya vona.
- hlamusela kumbe tiyisia vuxaka exikarhi ka vanhu.
- nyika mpfuno eka munhu un'wana.
- Lawula mfambelano, xikombiso, ku koweta ku kombisa van'wana leswaku va hetile ku vulavula kumbe va lava ku vula swin'wana.
- Mbulavulo wa swikoweto wu vumbiwa hi nkatsakanyo lowu heleleke wa makombiselo, mafambafambiselo ya voko na mahlo, mayimele, na ninginiso wa swirho leswi faneleke ku hlamuseriwa kun'we na mbulavulo wa ntolovel.

Tinxaka ta mbulavurisano wa swikoweto swi katsa:

- Ningniko wa swirho.
- Mayimele.
- Mpfhuka.
- Mfambamfambiso wa xikandza.
- Ku languta exikandzeni u nga copeti.

Mbulavulo hi swirho kumbe ku Fambafamba ka Swirho

Ku vulavula hi swirho swi katsa ningniko wa swirho, mayimele, mafambafambelo ya nhloko na voko kumbe ku fambafamba ka miri hinkwawo. Ku fambafamba ka swirho ku nga tirhisiwa ku tiyisia kumbe ku tshikelela leswi munhu a swi vulaka no nyika mahungu mayelana na matitwelo na mavonelo ya munhu. Hambiswiritano, swi nga endleka

leswaku mafambafambelo ya swirho ya lwisana na leswi nga vuriwa. Munhu wa vuxiyaxiya a nga swi kota ku hatla a vona mahanyelo yo ka ya nga tshamisekangi kutani a swi tirhisa tanhi vuthala eka leswi munhu un'wana a titwisaka xiswona hi ntiyiso.

Mimfungho: Swikoweto leswi tirhaka ku fana na marito swi vuriwa mimfungho. Xikombiso, Xikoweto lexi vulaka leswaku "SWI LULAMILE", "TANA HALENO!", kumbe ku kombisa hi rintiho loko u kombela lifiti.

Mahlo ya nga tirhisiwa tanhi swikoweto ku kombisa "ku landzela wena" kumbe "a hi fambe", na swin'wana na swin'wana.

Hambiswiritano, mi fanele ku tivonela eka leswi: hambileswi swikoweto swi tirhisiwaka emisaveni hinkwayo, swin'wana swa swona swi lava ku hlamuseriwa ku ya hi mbangu wa ndhavuko wo karhi.

Swikombiso: Swikoweto leswi fambaka na marito ku kombisa hungu swi vuriwa swikombiso. Xikombiso, mafambiselo ya ntoloveloo ya voko hi ndlela ya ndzhendzeleko lama landzelaka xivulwana "hi ku vuyeleta", kumbe ku ninginisela nhloko eka tlheloo ro karhi loko ku vuriwa "halahayaa".

Mayimele

Mayimele ya nga kombisa matitwelo ya munhu emoyeni wa yena, mavonelo na swikongomelo. Vulavisisi byi kombisa mayimele yo hambana na leswi ya hlamuselaka swona, swo fana na:

Mayimele yo pfuleka na mayimele yo pfaleka: Ku na tinxaka timbirhi ta mayimele, "yo pfuleka" na "yo pfaleka", lawa ya nga kombisaka vutitshebni bya munhu, xiyimo eka munhu un'wana. Un'wana a nga va a tshamile hi ndlela yo pfaleka a khondlilemavoko, milenge yi hingakanyiwile kumbe yi vekiwile hi rihlanguti ku ya hi munhu loyi a vulavulaka na yena.

Eka mayimele yo pfuleka u nga langutela ku vona munhu un'wana loyi a langutanekke na wena, swandla swa yena swi ri ematihelo ehenhla ka mavoko ya xitulu.

Mayimele yo pfuleka ya nga tirhisiwa ku kombisa ku va u ntshuxekile kumbe ku tsakela munhu un'wana no va u tiyimiserile ku yingisela, kasi mayimele yo pfaleka ya nga komba ku ka munhu a nga tshamisekangi kumbe a nga tsakisiwi hi swokarhi.

- **Mayimele yo pfuleka** ya kombisiwa hiloko munhu a humesele khwiri erivaleni loko a yimile. Mayimele lawa ya kombisa malwandla, ku pfuleka, no tiyimisela.
- **Mayimele yo pfaleka** ya kombisiwa hi ku va munhu a tshamile a khondlile milenge na mavoko. Leswi swi nga va xikombiso xa madzolonga, ku ka u nga ri na malwandla, no va u nga tshamiseki.

Xivonihat

Lowu i nkucetelo wa mahanyelo exikarhi ka vanhu lava hanyaka swin'we ku fana na varhandzani laha va talaka ku endla swilo swo fana. Loko varhandzani va yimile swin'we, swi hetelela swi vonaka onge loyi un'wana i xivoni xa loyi un'wana. Loko un'we a langutanile na un'wana a n'wayitela, na loyi un'wana wa n'wayitela. Loko va tshamile kutani un'wana a vekela voko ra yena ehenhla ka xitulu, na loyi un'wana u tala ku endla tano. Xivonihat xi komba ku tsakelana no amukelana exikarhi ka vanhu no tiyisisa ku tsakela vanhu na leswi va swi vulaka.

Ninginiso wa Xikandza

Tinxaka ta matitwelo lama nga kombisiwaka hi ninginiso wa xikandza swi katsa: ntsako, gome, nhlundzuko, nhlamalo, nyangatseko, nchuho, nyanyuko, navelo.

Loko ku xopaxopiwa ninginiso wa swirho, tekela enhlokweni swikoweto swa mahlo leswi landzelaka:

- **Ku honokela**

Loko munhu a ku honokela, a ku langutisile ematihlweni loko mi ri karhi mi vulavula swi komba ku yingisela swinene no tsakela leswi ku vulavuriwaka ha swona. Hambileswi, ku languta munhu ematihlweni nkarhi wo leha swi nga kombisa ku chavisela munhu. Hala tlhelo rin'wana, ku pfa u susa mahlo eka munhu loyi u vulavulaka na yena u languta etlhelo swi nga languteka leswaku munhu a nga tshamisekangi kumbe u ringeta ku tumbeta matitwelo ya yena ya ntiyiso.

Mhaka yo languta munhu ematihlweni loko mi vulavula yi vula swo hambana eka mindhavuko yo hambana, xikombiso, Hi ndhavuko wa **Vatsonga** loko u vulavula na munhu lonkulu u n'wi langutisa ematihlweni, swi komba ku ka u nga n'wi xiximi. Loko u vulavula na munghana wa wena kumbe murhandziwa wa wena, u n'wi langutisa ematihlweni.

Hi ndhavuko wa **Manghezi** u fanele ku langutisa munhu swinene ematihlweni loko mi ri karhi mi vulavula.

- **Ku copeta**

Ku copeta i swa ntumbuluko kambe u fanele ku xiya loko munhu a copeta swinene kumbe switsongo. Vanhu va copeta swinene loko va chuhile kumbe loko va twa va nga tshamisekangi. Ku copetacopeta swi nga va swi komba leswaku munhu u ringeta ku lawula mafambafambelo ya mahlo ya yena. Xikombiso, mutlangi wa chese a nga copeti swinene loko a ri karhi a tlanga hikuva u va a ri eku ehleketeni swinene.

- **Xiyimo xa ndzololo ya tihlo**

Xiyimo xa ndzololo ya tihlo xi hlamusela timhaka to karhi. Tanihi leswi ku vonakala ku nga na xiave eka xiyimo xa ndzololo, mikarhi yin'wana matitwelo ya moya wa munhu ya nga tisa ku cinca kutsongo eka xiyimo xa yona. Xikombiso, loko vulavuriwa hi "bedroom eyes", hi vula loko munhu a tekiwa rinoko no komba ku tsakela munhu wa rimbewu rin'wana. Xiyimo xa tindzololo ta mahlo ya yena xa hunguteka xi endla onge mahlo ya va lamatsongo no lava ku pfaleka.

Maninginiselo na mafambafambiselo ya nomo

Maninginiselo na mafambafambiselo ya nomo i ya nkoka ku kota ku twisia leswi ninginiso wa swirho wu hlamuselaka swona. Xikombiso, ku lumetela nomo wa le hansi i xikombiso xa leswaku munhu u le ku vilerisiweni hi swo karhi, ku chava, kumbe ku titwa a nga hlayisekangi.

Ku va munhu a pfala nomo hi voko loko a ahlamula i ndlela yo komba vumunhu kambe swi nga tlhela yi va ndlela yo tumbeta ku ka u nga amukeli swilo swo karhi. Ku n'wayitela i xikoweto xa kahle xa ninginiko wa swirho kambe min'wayitelo yi nga hlamuseriwa hi tindlela to hambana.

N'wayitelo wu nga va wa ntiyiso, kumbe wu nga tirhisiwa ku kombisa ntsako wo ka wu nga ri wa ntiyiso, ku hlekula, na swin'wana. Loko u pima nkoka wa ninginiko wa swirho, tekela enhlokweni swikoweto landzelaka swa nomo na nomo wa le hansi:

- **Milomo ya xipaci**

Milomo ya xipaci yi nga kombisa xiyimo xo ka xi nga tsakisi, amukeleki, xi nga tsokombeli, tshembeki.

- **Ku luma milomo**
- Mikarhi yo tala vanhu va luma milomo loko va ri eku vilerisiweni hi swo karhi kumbe va ri na ntshikelelo wo karhi.

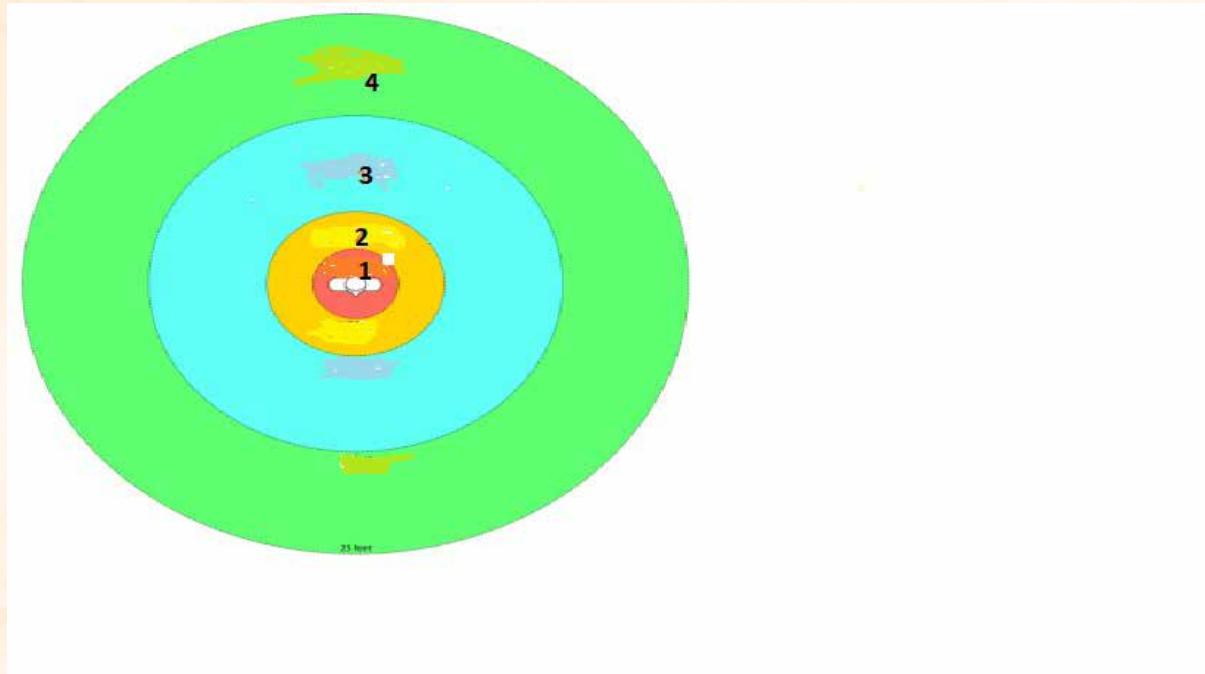
Ku pfala nomo

Loko munhu a lava ku tumbeta matitwelo ya yena xik. n'wayitelo, u pfala nomo hi voko.

- Ku kokela nomo ehenhla kumbe ehansi

Ku cinca kutsongo ka xiyimo xa ntoloveloxa milomo swi kombisa swokarhi leswi munhu yoloye a titwisaka xiswona. Loko milomo yi kokeriwile ehenhla, swi kombisa leswaku munhu yoloye u tsakile kumbe u ni vutitshembi eka leswi a swi endlaka. Hi hala tlhelo, loko milomo yi kokeriwile ehansi, swi kombisa leswaku munhu yoloye u na gome, ku ka u nga amukeli swokarhi.

Vusuhi na Ndhawu ya Munhu

1 = Muhlovo wo tshwuka: Varhandzani

2 = Muhlovo wa xilamula: Munhu hi yexe

3 = Muhlovo wa wasi: Munhu na maxaka

4 = Muhlovo wa rihlaza: Munhu na vaakatiko

Eka ndhavuko wun'wana na wun'wana ku na tilevhele to hambana ta vusuhi leti kombisaka vuxaka byo hambana laha vanhu va kulelaka kona.

Eka tiko ra tinxakanyingi, i swa nkoka ku tekela enhlokweni swihlawulekisi swa swikoweto leswi tirhisiwaka eka tinxaka to hambana. Loko munhu o tshuka a tlurile swipimelo swa mpfhuka lowu vekiweke, munhu loyi un'wana a nga titwa a nga ha sirhelelekangi kutani a nga kombisa leswi hi ku sirhelela ndhawu ya yena. Swiendlo swa yena swi nga twisisiwa hi tindlela to hambana laha tin'wana ta tona ti nga vaka ti hoxekile.

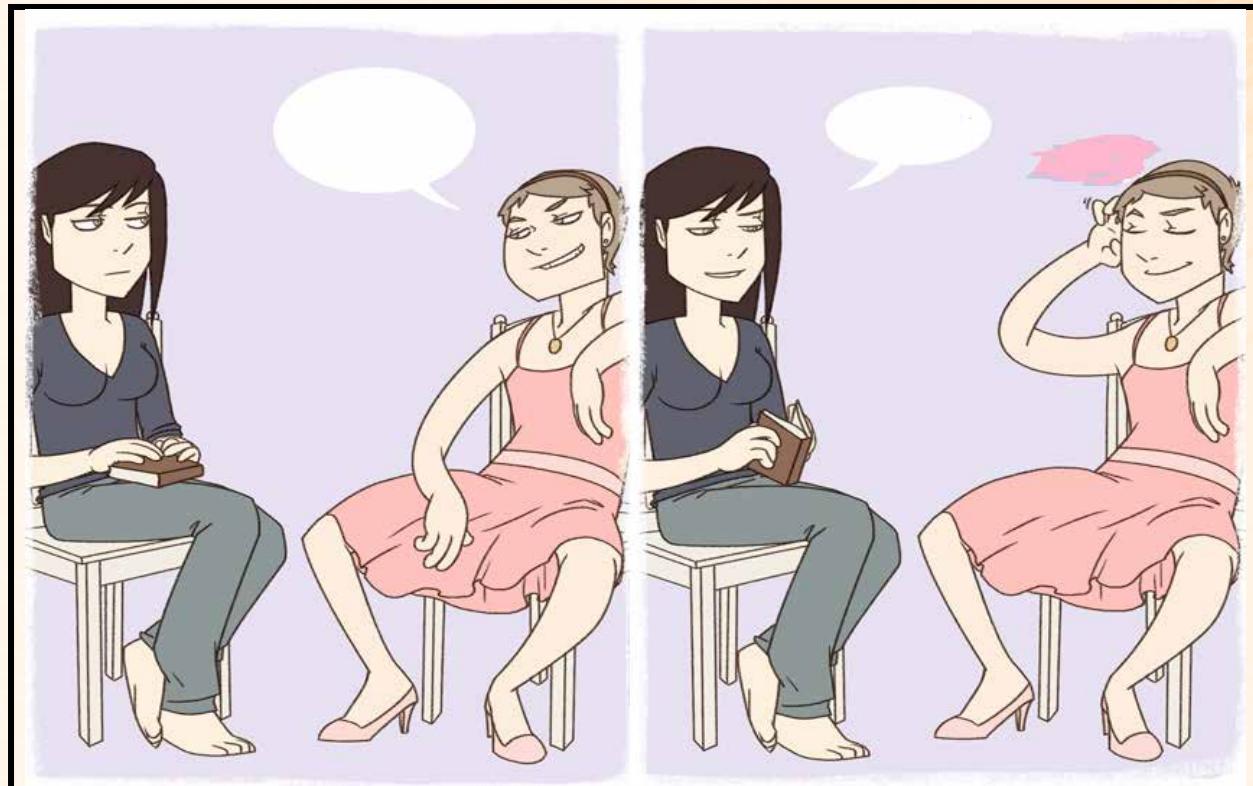
Ku na **mune** wa mixaka ya mimpfhuka leyi kombisaka tinxaka ta **mune** ta vuxaka – Vuxaka bya varhandzani, vuxaka bya munhu hi yexe, vuxaka bya munhu na maxaka na vuxaka bya munhu na vaakatiko.

Loko munhu a xiyisia swinene vhilwa ra mihlovo laha henhla, u ta kota ku twisia swinene vuxaka lebyi a

faneleke ku byi tumbuluxa na swiyenge swo hambanahambana, na mpfhuka lowu faneleke ku va kona exikarhi ka yena na vanhu lava khumbekaka. Leswi swi ta n'wi pfuna leswaku a nga bi matsanya eka mpfhuka wa van'wana hikuva swi nga vanga ku tlulana milenge no onha ntshamiseko na ku rhula.

[Xi huma eka: SkillsYouNeed (2013) <http://www.skillsyouneed.com/ips/barriers-communication.html>
Understanding Body Language By Kendra Cherry about.com]

Matimba eka ririmia ra swikoweto

A

B

[Xi huma eka: http://thesocietypages.org/socimages/files/2013/09/Screenshot_18.png]

Ririmia ra swikoweto ri na matimba ku fana na ririmia ra ntolovelio. Ra swi kota ku hundzisa hungu leri heleleke hi ndlela yo olova ku fana na ririmia ra ntolovelio. Munhu u fanele a ri na vuxiyaxiya swinene loko a ta kota ku twisia hungu leri hundzisiwaka hi ndlela ya swikoweto.

Handle ka swona a nga nyika nhlamuselo leyi hoxekeke. Ndhavuko wu tlanga xiyenge xa nkoka eka hungu ra swikoweto. Xikoweto xokarhi xi nga va na nhlamuselo yin'wana eka ndhavuko wun'wana.

Xikombiso, ku vulavula na munhu lonkulu u n'wi langutisile ematihlweni a swi amukeleki hi Xitsonga hikuva swi komba ku ka u nga xiximi kasi eka ndhavuko wa Xinghezi swa amukelaka.

Nghingiriko

Langutisia xifaniso lexi nga laha henhla kutani u endla leswi landzelaka:

- Xana hungu ra swikoweto leri hundzisiwaka hi fureme ya A ra fana na leri hundzisiwaka hi fureme ya B ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- Tsala marito lama u ehletaka leswaku ya nga va ya hundzisiwa eka fureme ya A na ya B. (4)

Mahetelelo

Xana ndzemuko wa matirhiselo ya ririm i hi vuxoperi (nmrv) wu nga tisa ku antswisa kanjhani etlilasini?

Wu nga antswisiwa hi ku tirhisa micingiriko ya nkoka ya mbulavulo leyi kongomisaka eka nhlamuselo no nyika vadyondzi nkarhi wo tirhisa ririm i eka mbangu lowu va hanyaka eka wona (Littlewoo, 2003).

Wu nga antswisiwa hi mintirho leyi kongomisaka eka mbulavulo wa nhluvukiso (xikombiso, ku tumbuluxiwa ka xiyimo lexi lavaka leswaku ku tirhisiwa mavulavulelo ya malwandla loko munhu a kombela swiletelo swa mafambelo ku ya endhawini yokarhi).

Ndzemuko wa matirhiselo ya ririm i hi vuxoperi wu nga antswisiwa hi mintirho leyi kongomisaka eka ku hluvukisa mavulavulelo na ku hluvukisa matirhelo ya vadyondzi etlilasini hi ku angarhela.

References

Three types of power

<http://www.thelearnerroom.co.uk/showthread.php?t=1283612>

Fairclough, N. (2001) *Language and Power*. Introduction (pp. 1-5);

What is Powerless Language?

<http://www.cob.niu.edu/accylpdc/blog/index.php/2012/04/powerless-language-are-your-words-holding-you-back/>

Language and power

<http://www.revisionworld.co.uk/a2-level-level-revision/english-language/language-and-power>

Ludwig, C. (2003) "Making sense of literacy". In *Newsletter of the Australian Literacy Educators' Association*, February 2003. Accessed online on 10 September 2003:

<http://www.alea.edu.au/docs/ludwig.pdf#search=%22Freebody%20and%20Luke%22>

Ali Shamim. *Critical Language Awareness in Pedagogic Context*, Department of English, National University of Modern Languages H-9, Islamabad, Pakistan)

Chileno Miguel Farias: *Critical language awareness in foreign language learning*, Universidad de Santiago)

Curriculum and Assessment Policy Statement : English First Additional Language Grades 10 – 12

Curriculum and Assessment Policy Statement : English Home Language Grades 10 – 12

Knoell Donna. *The Role of Visual Literacy to Enhance Social Studies*

Monareng R.R.M. *The Critical Language Awareness Perspective within the English Second Language Teacher Development: The International Journal of the Humanities*. [Volume 5](#)

Schrank Jeffrey. *The Language of Advertising Claims*

Suggett Paul. *The 10 Most Powerful Words in Advertising: Discover the 10 Words That Bring You Results*. [Paul Suggett](#), About.com Guide

Language and power "<http://www.universalteacher.org.uk/lang/power.htm>" \o

Register In Singaporean Secondary Education English Textbooks : Hikyoung Lee .Korea University

English Handbook And Study Guide

Fundamentals Of English: Frances, Russel Matthews: Phoenix Education

The Wisdom of The Tsonga-Shangaan People: Hp Junod: Discourse: Trish,And Barbara Barkhuizen

English - Persuasive Techniques by Bronterae, Nov. 2008

Info@Medialiteracyproject.Orgwww,Universal

www.resourcebank.Curriculum .Edu.Au

The Value Of Enhancing Learner's Critical Language Awareness Of Discourse By Phillip Shigeo Brown

Emotive Language : Sandra Claassen

Language And Power In English Texts

Developing Critical Literacy

Change my mind teacher guide

BLAKE EDUCATION 2010PERSUASIVE TEXTS

WWW.HSC

Literacy gains 2009

Language and power in the family: susan

How to Identify Liberal Media Bias by Brent H. Baker, Vice President for Research and Publications at Media Research Center.

<https://www.det.nsw.edu.au/eppcontent/glossary/app/resource/factsheet/4115.pdf>

<http://www.studyit.org.nz/subjects/english/english1/11/subjectcontent/Reading%20visual%20text/>

<http://homework.answers.com/study-methods/5-reasons-historical-context-is-important>

An African-American Chronology of Important Dates <http://www.infoplease.com/spot/bhmtimeline.html>

Asian American Experience In The U.S.: A Chronological History: 1763-1992<http://www.askasia.org/image/maps/t000015.htm>

Welcome to the Chinese American History Time Line http://en.wikipedia.org/wiki/Chinese_American_history
Timeline for Native American History <http://www.shmoop.com/native-american-history/timeline.html>

A Short History of Immigration Laws <http://www.crf-usa.org/immigration/lessons-1-and-2.html>

Latino and Hispanic History http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Hispanic_and_Latino_Americans

<http://www.discoveryeducation.com/teachers/free-lesson-plans/understanding-stereotypes.cfm>

<http://homeworktips.about.com/od/historyhomework/p/historicalcontext.htm>

The grammar book : an ESL /efl teachers's course Marriane Celce-Murcia, Dianne Lasen-Freeman

Language and power: norman Fairclough

Your own words: Judith wainright and Jackie Hutton Thomas nelson and sons publishers

1992

Published by the Department of Basic Education

222 Struben Street

Private Bag X895, Pretoria, 0001

Telephone: 012 357 3000 Fax: 012 323 0601

© Department of Basic Education

website

www.education.gov.za

facebook

www.facebook.com/BasicEd

twitter

www.twitter.com/dbe_sa

120 Plein Street Private Bag X9023

Cape Town 8000

South Africa

Tel: +27 21 465 1701

Fax: +27 21 461 8110